

TÜRKİYE TARIMIN 1960'LARDAKİ YAPISI İLE İLGİLİ BAZI GÖZLEMLER

Korkut BORATAV (*)

GİRİŞ

I

Türkiye tarımının 1960'lardaki yapısını konu alan bu araştırma (**) üç kesimden oluşuyor. Birinci olarak, 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarının sonuçlarına göre iki sayım arasında tarımsal yapıda meydana gelen *değişmeler* inceleniyor. Burada, birçok araştırmacı tarafından ele alınmış bulunan, üretimin hacminde ve yapısında, tarım kesimince kullanılan girdilerde meydana gelen değişmelerden ziyade, toprak temerküzünde, arazilerin işletme ve tasarruf biçimlerinde gözlenen değişiklikler üzerinde duruluyor. 1963 Sayımının sonuçları sadece *Türkiye için* verildiğinden, incelediğimiz yönleriyle yapısal değişmeyi iller düzeyinde izlemek imkânından yoksunuz. Bu kesimde yaptığımız, esas olarak, iki Tarım Sayımı arasındaki bir karşılaştırmadır.

Araştırmanın daha sonraki kesimleri, *değişmeyi* değil; incelenen dönemin içindeki, daha doğrusu sonlarındaki *durumu* tesbit etmeyi amaç almıştır. İkinci kesim, bu tesbiti, 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarına, kısmen de Köy Envanter Etüdlarına dayanarak arazinin işletme ve mülkiyet biçimleri ve dolayısıyla üretim ilişkileri açısından yapmaya teşebbüs ediyor. Burada, Türkiye düzeyindeki verileri aşarak illere inmek mümkün oluyor.

Üçüncü kesimde ise, yine iller düzeyinde tesbit edebildiğimiz çok sayıda teknolojik ve ekonomik değişken arasında iktisat mantığı açısından anlam taşıyan ilişkileri araştırıyoruz. Bu ilişkilerin yokluğu ve varlığının, yönü ve kuvvet derecesinin tesbiti, bir yandan tarımsal yapımızın unsur-

* Doçent, Dr., Siyasal Bilgiler Fakültesi.

**Bu çalışma boyunca, çeşitli bakımlardan yardımlarını esirgememiş olan, DİE'nden sayın Hikmet Gürsoy'a, Hacettepe Üniversitesi'nden Dr. Serim Timur ve Dr. Aydın Köksal'a, SBF'nden Dr. Çelik Aruoba'ya teşekkür borçluyum. Araştırmanın içeriği ve metodolojisi üzerindeki eleştirileri daima uyarıcı olmuş bulunan arkadaşım Dr. Yılmaz Akyüz'e de candan teşekkür ederim. Hataların ve yorumların sorumluluğu ise, sadece bana aittir.

larını ve örgüsünü nispeten sistematik bir biçimde ortaya koyabilmemize, diğer yandan da teori veya iktisat politikası bakımlarından da anlam taşıyan bazı genellemelere teşebbüs etmemize imkân verecek.

II

Çalışmada kullanılan kaynaklar üzerinde genel nitelikte bilgi vermekte yarar olsa gerektir. Cari tarım istatistikleri (DİE'nün *Tarımsal Yapı ve Üretim; Tarım İstatistikleri Özeti* adlı yayınları) dışında, bu araştırmada esas olarak üç ana kaynaktan yararlanılmıştır. Bunlar, Köy Envanter Etüdleri, 1963 Tarım Sayımı ve 1970 Tarım Sayımıdır.

Köy Envanter Etüdleri, 1962 yılında İmar ve İskân Bakanlığı tarafından Bingöl ili ile başlatılmış; çalışmaları daha sonra Köy İşleri Bakanlığı devralmış; 1969 yılında Muğla envanterinin tamamlanmasıyla çalışmalar son bulmuştur. 1962 ve 1969 yılında sadece bu birer il incelenmiş; diğer çalışmalar 1963-1968 yılları arasına dağılmıştır. Bu dağılım, yıllar itibarıyla şöyledir: 1963:10 il; 1964:16 il; 1965:13 il; 1966:8 il; 1967:7 il; 1968:11 il.¹ 67 ile ait envanter sonuçları, ayrı birer kitapçık halinde yayınlanmış bulunmaktadır. Bu kitapçıklardaki açıklamalara göre, her ilde 3'er kişiden kurulan 3 ekip veri toplamakla görevlendirilmiş; toplanan bilgiler, o il için görevli bir «teknik kontrolör» tarafından denetlenmiştir. Bu denetleme sırasında kontrolör, %10'luk bir örneklemeye göre seçilen köylerde envanteri yenilemekte ve (açıklamalardaki ifadeyle), «doğruluk derecesi %65'in altına düşen ekiplere ait etüdler başarısız sayılmakta ve bu gibi yerlerde etüdlerin yenilenmesi cihetine gidilmektedir.» Ekiplerin, her il içerisinde idarî anlamdaki bütün köyleri dolaştıkları belirtilmektedir. Köylerde ortalama 1-3 gün kalan ekipler, muhtemelen ilçe idare amirlerinden ve ziraat memurlarından toplanan ön bilgilerle donatılmış bulunmakta ve (esas olarak) muhtarlara bir anket uygulamaktadırlar. Teknik kontrolör ve ekip başkanlarının ziraat yüksek mühendislerinden oluştuğu belirtilmektedir.

Cumhuriyet tarihinde bir eşine daha rastlanmayan ve muhtemelen uzun yıllar da rastlanmayacak olan bu çalışmanın güçlü ve zayıf yönleri vardır. Köy Envanterlerinin sonucu olarak, bugün Köy İşleri Bakanlığı'-

¹ 1963'te gösterdiğimiz 10 ile ait kitapçıklarda, «1962-1963 Köy Envanter Etüdlere Göre ... İli» ibaresi bulunmaktadır. Bingöl çalışmasının tarihi açıkça 1962 olarak tasrih edildiği için, biz «1962-1963»ü, 1963 olarak kabul ettik.

nın arşivlerinde ülkemizdeki her köye ait² bir hayli ayrıntılı bilgi bulunmaktadır; ileride, ekonomik ve sosyal değişmeyi köy birimleri üzerindeki monografilerle araştırmak isteyenler için bu bilgiler vazgeçilmez bir kaynak oluşturacaktır. Ancak, bizim bu çalışmada izlediğimiz amaç bakımından, Köy Envanter Etüdlerindeki bilgilerin ciddi güçlükleri de vardır. Bir kere, Envanterlerin tamamlanması için geçen zaman, 2 il dışında, 6 yıldır. Elde edilen bilgilerin muhassalasının, toplamaların ve oranların belli bir zaman kesitini yansıtmaya özelliği bu yüzden zayıflamaktadır. Kısa dönemde çok az değişiklik gösteren yapısal özellikler üzerinde durulduğu oranda bu problem hafiflemiş olacaktır. İkinci olarak, esas itibariyle ziraat mühendislerince yürütüldüğü anlaşılan Köy Envanterleri, istatistik tekniklerine ve genel olarak sayısal analize pek elverişli olmayan bir biçimde düzenlenmiştir; kısmen bu yüzden, iktisadî tahlil bakımından önem taşıyan birçok meselenin berrak olarak ortaya çıkması mümkün olamamaktadır. Bu meseleyle yakından ilgili olarak, anket sorularında ve bilgi toplamada geçen bazı iktisadî kavramlara, ekip mensupları tarafından mutad olmayan bir içerik verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, *tarım işçisi* ailelerin köylü ailelere Türkiye toplamı itibariyle oranı, Köy Envanter Etüdlerine göre %28,6'yı bulmaktadır. Bu yükseklikte, hatta buna yaklaşan bir oranı doğrulayan bir ikinci araştırma, anket veya sayım henüz yoktur; ve «tarım işçisi» terimi ile ilgili olarak bir kavram karışıklığının söz konusu olduğu açıktır. Nihayet, Köy Envanter Etüdüleri, incelenen köylerle ilgili coğrafî ve meteorolojik veriler, ulaşım, okul durumu gibi başka kaynaklarda mevcut ve kanımızca böyle bir çalışma için gereksiz bilgilerle de doludur.

Her ikisi de DİE'nce yapılmış olan ve nüfusu 5000'den az olan yerleşme birimlerindeki tarımsal işletmeleri (bizim bu çalışmada «aile» olarak yorumladığımız hane halkını) kapsayan 1963 ve 1970 Tarım Sayımları ise, ana çizgileriyle benzer bir bilgi toplama tekniğine ve aynı kavramsal çerçeveye oturmak ve bu yüzden güvenle karşılaştırılabilen gibi önemli bir avantaj taşımaktadırlar. 1963'te 7000 ve + dekar, 1970'te ise, 1000 ve + dekar arazi içeren işletmeler %100 kapsamış; diğer işletmelere ise örnekleme uygulanmıştır. İki Sayım arasındaki en önemli fark, 1963 Sayımının ancak Türkiye sonuçlarının yayınlanmış olması;³ 1970 Sayımında ise bilgilerin iller itibariyle düzenlenmekte bulunmasıdır.

² İllere ait rakamlar toplandığında, Köy Envanter Etüdüleri ile 35.636 köyün kapsandığı ortaya çıkmaktadır.

³ 1963 Sayımının iller itibariyle dökümü DİE Tarım İstatistikleri Şubesinde mevcut değildir. Ancak, DPT tarafından yayınlanmış iki çalışma, 1963 sayımının 9 tarım bölgesi

1970 Tarım Sayımının sonuçları, bu satırlar kaleme alındığı sırada henüz yayınlanmamıştı.⁴ DİE Başkanının izni ile Tarım Şubesi yetkilileri, henüz işlenmekte olan bazı bilgileri, «geçici» kaydı ile kullanmak şartıyla bize verdiler. Bu çalışmada bu geçici bilgilerden geniş ölçüde yararlanılmış bulunuyoruz. Ancak, illere ait dosyaları incelerken 4 ile ait bilgilerin (Gaziantep, Kocaeli, Ordu, Van) eksik olduğunu tesbit ettik ve bu eksikliğı telâfi edemediğimiz çalışmayı sürdürmek zorunda kaldık. Bu yüzden 1970 Tarım Sayımının iller itibariyle tahlili, bizim çalışmamızda 67 değil, 63 ili kapsamaktadır.

Bu ana kaynakların dışında, T.C. Ziraat Bankası Müşavirler Kurulu illerin bitkisel üretim rakamlarını her yıl için (hatta ilçeler itibariyle) *Türkiye Tarımsal Üretim Değeri* adı altında yayınlamaktadır. DİE'nün yayınlanmayan verilerini düzenleyip sunan bu yayından da geniş ölçüde yararlandık. Keza, DİE'nün, *Tarımsal Yapı ve Üretim ve Tarım İstatistikleri Özeti* adlı yayınları da vazgeçilmez kaynaklar arasındadır. Bunların dışında, yeri geldikçe atıf verilecek olan ve bir kısmı resmî kuruluşların bünyesinde yapılmış olan bazı araştırmalar da çalışmamızın tabii malzemesi arasında yer almıştır.

I — 1963 VE 1970 TARIM SAYIMLARI ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA

I

1963 ve 1970 Tarım Sayımlarının sonuçları, bu dönem içerisinde toprak dağılımında ne gibi değişiklikler olduğunu göstermektedir? Önce bu soruyu cevaplandırmaya çalışıyoruz.

Tarım Sayımları, esas olarak «tarım işletmeleri»ni birim almaktadır. İşletme birimi hanehalkı ile özdeştir. Böylece, ortaya çıkan dağılımlar, toprak *mülkiyetinin* dağılımı değil, tarımsal işletmelerin büyüklüğe göre

itibariyle sınıflanmış sonuçlarını kullanmıştır: *Gelir Dağılımı Araştırması* (1963), SPD Araştırma Şubesi, 1966 ve Yusuf Ö. Hamurdan, *Türkiye'de Tarım Sektöründe İşletme Büyüklükleri ile Verimlilik Arasındaki Bağını*, SPD, 1966.

⁴ DİE, Sayım sonuçlarından 1000 dekara kadar işletmeleri kapsayan bazılarını, «kesinleşmemiş bilgiler» kaydı ile teksir edilmiş olarak 6 tablo halinde (ve aynı tabloları yüzdelilerle ifade eden 6 ilâve tablo ile) sunmuştur. Öte yandan, 1970 Sayımı iki ayrı örnekleme üzerinden yürütülmüştür: Alan örnekleme ve hanehalkı örnekleme. Alan örnekleme sonuçları, *1970 Cari İstatistikler ve Tarım Sayımı Sonuçları* başlığı ile yayınlanmış bulunmaktadır. (Ankara 1972, DİE, Yayın No: 656). Biz, hanehalkı örneklemesinin sonuçları ile ilgili olduğumuz için, bu çalışmada «1970 Tarım Sayımı»ndan söz ederken, bu sonuncu örneklemenin henüz yayınlanmamış geçici malzemesini kastetmekteyiz.

T A B L O I
1963 Tarım Sayımına Göre İşletmelerin Çokluk Dağılımı

(1) Dilim	(2) Ortalama	İŞLETME SAYISI			TOPLAM ALAN (Hektar)		
		(3) Adet	(4) Basit %	(5) Küm. %	(6) Miktar	(7) Basit %	(8) Küm. %
1-5	2,9	398.866	12,86	12,86	114.385	0,68	0,68
6-10	8,5	375.329	12,10	24,96	317.324	1,90	2,58
11-20	15,1	494.623	15,95	40,91	744.767	4,45	7,03
21-30	24,9	349.096	11,26	52,17	869.763	5,20	12,23
31-40	35,2	291.121	9,39	61,56	1.024.284	6,12	18,35
41-50	45,2	223.253	7,20	68,76	1.008.863	6,03	24,38
51-100	71,1	561.732	18,12	86,88	3.995.317	23,88	48,26
101-200	136,2	291.693	9,41	96,29	3.973.073	23,74	72,00
201-500	284,8	99.785	3,22	99,51	2.842.127	16,98	88,98
501-1000	684,7	11.029	0,36	99,87	755.158	4,51	93,49
1001-2500	1297,5	2.851	0,09	99,96	369.923	2,21	95,70
2501-5000	3198,1	981	0,03	99,99	313.742	1,88	97,58
5001 ve +	8260,1	491	0,01	100,00	405.609	2,42	100,00
TOPLAM		3.100.850	100,00		16.734.335	100,00	

Kaynak : 1963 Genel Tarım Sayımı Örneklemeye Sonuçları, DİE, Yayın No: 477, Ankara 1965, ss. 6-7. (Devlet Çiftlikleri dağılıma alınmamış ve yüzdeler tarafımızdan hesaplanmıştır.)

T A B L O II
1970 Tarım Sayımına Göre İşletmelerin Çokluk Dağılımı

(1) Dilim	İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ (Dekar)			İŞLETME SAYISI			TOPLAM ALAN (Hektar)		
	(2) Ortalama	(3) Adet	(4) Basit %	(5) Küm. %	(6) Miktar	(7) Basit %	(8) Küm. %		
1-5	3,1	459.014	14,89	14,89	142.219	1,02	1,02		
6-10	8,1	405.120	13,14	28,03	329.037	2,36	3,38		
11-20	14,0	622.034	20,18	48,21	872.227	6,25	9,63		
21-30	25,6	374.743	12,15	60,36	960.325	6,88	16,51		
31-40	35,7	259.332	8,41	68,77	926.355	6,64	23,15		
41-50	46,0	196.000	6,36	75,13	900.946	6,45	29,60		
51-100	71,4	452.565	14,68	89,81	3.232.875	23,16	52,76		
101-200	138,0	220.556	7,15	96,96	3.042.858	21,80	74,56		
201-500	253,7	78.492	2,55	99,51	1.991.159	14,26	88,82		
501-1000	627,6	12.810	0,42	99,93	803.937	5,76	94,58		
1001-2500	1498,6	1.377	0,04	99,97	206.357	1,48	96,06		
2501-5000	3363,4	554	0,02	99,99	186.334	1,33	97,39		
5001 ve +	9355,3	389	0,01	100,00	363.923	2,61	100,00		
TOPLAM		3.082.986	100,00		13.958.552	100,00			

Kaynak : DİE Tarım İstatistikleri Şubesinden 1970 Tarım Sayımı üzerine elde edilen veriler ve bu veriler üzerinden yapılan hesaplamalar.

sıralanmış dağılımı olmaktadır. Ancak, Sayımlar, işletme-mülkiyet farkını doğuran toprak tasarruf biçimleri üzerinde de bilgi vermektedirler; biz, bu meseleye ileride döneceğiz.

1963 ve 1970 Tarım Sayımlarına göre, işletmelerin çokluk dağılımları, Tablo I ve Tablo II'de gösterilmiştir. Dağılımları, mutata olduğu üzere %20'lik dilimler halinde Tablo III'te ifade ettik. Tabloların gözle karşılaştırılması, hangi dağılımın daha büyük bir eşitsizlik gösterdiğini ortaya koyamamaktadır. Nispi dağılımların alt ve üst uçları, 1970'te paylarını artmış göstermektedirler. İki sayım arasında orta gruptan uçlara doğru bir kaymayı temsil eden bu gelişim, Lorenz eğrisi ile ifade edildiğinde, 1963 ve 1970 dağılımlarını gösteren eğrilerin birbirini kestiği ortaya çıkacaktır. Bu durumda hangi dağılımın daha büyük temerküz gösterdiği, çeşitli istatistikî göstergeler yoluyla tesbit edilebilir. Bizim kullandığımız eşitsizlik ölçüsü, *Gini temerküz oranı (G)*'dir.⁵ Tablo I ve II'deki dağılımların Gini oranları hesaplanmıştır:⁶

$$G_{1963} = 0,5914$$

$$G_{1970} = 0,6053.$$

Böylece Gini oranları, 1963-1970 döneminde Türkiye tarımında, işletmeler açısından toprak dağılımında eşitsizliklerin arttığını ortaya koymaktadır.

T A B L O III

1963 ve 1970 Sayımlarına Göre % 20'lik Dilimler

İşletmeler (1)	Toplam Alan (%)	
	(2) 1963	(3) 1970
En Alt % 20	1,8	2,0
Sonraki % 20	3,7	5,0
Sonraki % 20	11,7	9,3
Sonraki % 20	22,0	21,2
En Üst % 20	60,8	62,5
	100,0	100,0

Kaynak: Tablo I ve Tablo II'den elde edilen Lorenz eğrileri.

⁵ *Gini Temerküz Oranının* formülü ve gelir dağılımlarına ilişkin olarak yapılan bazı G hesapları için bk. K. Boratav, «Türkiye'de Kişisel Gelir Dağılımı ve Plânlama Teşkilâtının Araştırması», *SBF Dergisi*, Aralık 1966, ss. 59-60 ve passim, ile T. Bulutay, S. Timur ve H. Ersel, *Türkiye'de Gelir Dağılımı —1968—*, Ankara 1971, SBF Yayını, s. 7.

⁶ Tablo II ve G₁₉₇₀ bütün Türkiye verilerini kapsamaktadır. İller düzeyinde yaptığımız ve aşağıda nakledilecek olan hesaplamalar ise 4 eksiği ile 63 ili içermektedir. Bu 63 ile ait eksik Türkiye dağılımı için hesaplanan G₁₉₇₀ = 0,6063 çıkmıştır.

TABLO IV
1963 VE 1970 SAYIMLARININ KAPSAMLARI

İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ (1) (Dekar)	TOPLAM ALAN (Hektar)		İŞLETME SAYISI		1970-1963 Farkı	
	(2) 1963	(3) 1970	(4) 1970-1963 Farkı	(5) 1963		(6) 1970
1-5	114.385	142.219	+	398.866	459.014	+ 60.148
6-10	317.324	329.037	+	375.329	405.120	+ 29.791
11-20	744.767	872.227	+	494.623	622.034	+ 127.411
21-30	869.763	960.325	+	349.096	374.743	+ 25.647
31-40	1.024.284	926.355	-	291.121	259.332	- 31.789
41-50	1.008.863	900.946	-	223.253	196.000	- 27.253
51-100	3.995.317	3.232.875	-	561.732	542.565	- 109.167
101-200	3.973.073	3.042.858	-	291.693	220.556	- 71.137
201-500	2.842.127	1.991.159	-	99.785	78.492	- 21.293
501-1000	755.158	803.937	+	11.029	12.810	+ 1.781
1001-2500	369.923	206.357	-	2.851	1.377	- 1.474
2501-5000	313.742	186.334	-	981	554	- 427
5001 ve +	405.609	363.923	-	491	389	- 102
TOPLAM	16.734.335	13.958.552	-	3.100.850	3.082.986	- 17.864

Kaynak : Tablo I ve Tablo II.

II

Ancak, bu noktada gerek 1963 ve gerekse 1970 Sayımlarının toprak dağılımındaki gerçek eşitsizlikleri ne oranda yansıtabildikleri meselesi ortaya çıkmaktadır. Toprak reformunun aktüel bir konu olarak tartışıldığı dönemlerde, anket yoluyla toplanan verilerden elde edilen dağılımların, gerçek eşitsizlikleri bir hayli gizleyeceği tabiidir. Önemli olan, bu gizlemenin (eksik beyanın) hangi oranda olduğu ve incelediğimiz iki Sayım arasında değişip değişmediğidir.

Bu meseleyi cevaplandırmada, Tarım Sayımlarında beyan edilen işlenen alan ile, cari tarım istatistiklerinin tesbit ettiği işlenen alan arasında yapılan bir karşılaştırma hareket noktası olabilir. Tablo V, bu karşılaştırmayı yapmaktadır. Buna göre, 1963 Tarım Sayımında 9,3 milyon hektar, 1970 Sayımında ise, hemen hemen 13,4 milyon hektar «kayıp toprak» vardır. «Kayıp topraklar»ın oranı, iki Sayım arasında %36'dan %49'a çıkmıştır; işlenen alan, bu yüzden, 1970 Sayımında 1963'e göre 2,8 milyon hektar civarında azalmış görünmektedir.

TABLO V

TARIM SAYIMLARI İLE CARİ TARIM İSTATİSTİKLERİNE GÖRE
İŞLENEN ALAN (000 Hektar)

Yıllar	Cari İstatistikler	Tarım Sayımı	Fark	
			Hektar	(%)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1963	26.048	16.734	9.314	35,8
1970	27.327	13.959	13.368	48,9

Kaynak : 2. Sütun için, *Tarım İstatistikleri Özeti 1970*, DİE, Yayın No: 632, s. 7; 3. Sütun için, Tablo I ve Tablo II.

Cari istatistiklerin, işlenen araziye %10 civarında fazla tahmin etmekte olduğu ileri sürülmektedir.⁷ Ancak bu iddia, 1970 Tarım Sayımının yayınlanmış olan *alan örnekleme* sonuçları ile doğrulanmamıştır. Bu yayın, 1970 yılı için 29.162.725 milyon hektar işlenen arazi göstermektedir.⁸ Bu rakam, cari istatistiklerden yaklaşık olarak 1,8 milyon hektar fazladır. Bu sebeple, cari istatistiklerin işlenen alan tahmininin yüksek olduğunu, şimdilik, kabul edemiyoruz.

⁷ *Kalkınma Planı, İkinci Beş Yıl, 1968-1972*, Ankara 1967, s. 317.

⁸ *1970 Cari İstatistikler ve Tarım Sayımı Sonuçları*, op. cit., s. 2.

«Kayıp topraklar»ın bir kısmı, Tarım Sayımlarının kapsamlarına girmeyen 5000'den fazla nüfus barındıran yerleşme yerlerindeki tarım arazisidir. Yerleşme yerleri, 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarında, bir önceki Nüfus Sayımının sonuçlarına dayanılarak tesbit edildiğine göre, 1960-1965 arasında nüfusu 5000'i aşmış olan yerleşme yerleri (ve dolayısıyla buralardaki tarım arazisi) 1970 Tarım Sayımının kapsamı dışında kalmıştır. Ancak bu unsurların, «kayıp topraklar»ın düzeyini ve 1963-1970 arasındaki artışını belirleyen ana etken olabileceğini kabul edemeyiz; ana etken, herhalde, eksik beyan olarak görülmelidir. İki Tarım Sayımı arasında geçen dönemde meydana gelen politik ve toplumsal gelişmelerin, eksik beyan eğilimini güçlendirmiş olması da tabii sayılmalıdır.

Dekar dilimlerine göre iki dağılımın karşılaştırılması (Bk. Tablo IV), mutlak rakamlar açısından, (500-1000 dekarlık dilim hariç) büyük işletmelerin tasarrufundaki arazinin 1970'te 1963'e göre azaldığını; 1-30 dekarlık dilimlerde ise, arazi toplamının ve işletme sayılarının artmış bulunduğunu gösteriyor. Tablo IV'ün ortaya koyduğu bu manzara, toprak dağılımında meydana gelen *gerçek* değişmelerle, eksik beyandaki artışın dilimler arasına yansımından doğan *fiktif* değişmelerin bir bileşimidir. Bu iki unsuru birbirinden ayırmak son derecede güçtür. Eksik beyanın, bir işletmeyi gerçek dekar diliminin veya bir iki altındaki dilime ittiğini ve eksik beyan eğiliminin sadece belli bir sınırın üstündeki (örneğin 200 ve + dekarlık) işletmelerde ortaya çıktığını var sayarsak,⁹ Tablo IV'te 1-30 dekarlık gruplarda, 1963-1970 döneminde meydana gelen alan ve işletme artışını *gerçek* bir değişme kabul edebiliriz. 31-100 dekarlık gruplarda ise gerçekten bir azalma meydana gelmiş olabilir. Diğer gruplarda ise, fiktif ve gerçek değişmelerin etkilerini ayıramıyoruz; ancak, eksik beyandaki artışın, 1970 dağılımındaki temerküzü sunî olarak hafiflettiği rahatça söylenebilir. Bu durumda, 1963-1970 arasında tarım işletmeleri arasındaki eşitsizliğin sayımlardaki dağılımlardan çıkarılan Gini oranlarına göre gözlenen artıştan daha fazla artmış olduğunu ileri sürmek mümkün olmaktadır. Toprak dağılımında meydana gelen değişmenin, cüce ve

⁹ Tablo VI, iller itibariyle carî istatistiklerle 1970 Tarım Sayımı arasındaki işlenen alan farklarını gösteriyor. Carî istatistiklerin illeri kapsayan son yılı 1969 olduğu için, bu tabloda I. sütun bu yıla aittir. Bu sütunda meyveliklerin olmayışı, Trabzon ve Rize gibi illerde yanıltıcı bir görünüş doğuruyor. Öte yandan, Hakkâri gibi bazı illerde, carî istatistiklerce kapsanan işlenen alanın çok düşük olduğu farkediliyor. Tablo VI'nın 4. sütunu ile, Tablo XII'nin iller itibariyle ortalama işletme büyüklüğünü veren I. sütunu arasındaki *sıra korelasyonu* + 0,628 olarak hesaplandı. İllerin G oranları ile Tablo VI, Sütun 4 arasındaki *sıra korelasyonu* ise çok düşük çıkmıştır: + 0,178. Bu, eksik beyan oranının *işletme büyüklüğüne* göre arttığı varsayımını destekleyen bir bulgudur.

T A B L O V I

İllere Göre (63 İl) İşlenen Alan: Cari İstatistikler - 1970 Tarım Sayımı Farkı (Hektar)

İller	İşlenen Alan		Fark (1-2)	Oran (100 x 3/1)
	1969 Cari İstatistikleri (1)	İşlenen Alan 1970 Sayımı (2)		
Adana	651.564	389.599	261.965	40,2
Adıyaman	266.061	126.222	129.839	52,6
Afyon	701.216	278.444	422.772	60,3
Ağrı	248.384	288.480	— 40.096	— 16,1
Amasya	200.678	108.622	92.056	45,9
Ankara	1.927.457	722.539	1.204.918	62,5
Antalya	382.155	182.695	199.460	52,2
Artvin	26.552	35.860	— 9.308	— 35,1
Aydın	171.799	185.653	— 13.854	— 8,1
Balıkesir	357.800	299.662	61.138	17,1
Bilecik	134.244	63.037	71.207	53,0
Bingöl	20.522	31.461	— 10.909	— 53,1
Bitlis	42.380	49.537	— 7.157	— 16,9
Bolu	231.916	143.769	88.147	38,0
Burdur	229.218	95.421	133.797	58,4
Bursa	338.047	226.509	111.538	33,0
Çanakkale	286.803	201.378	85.425	29,8
Çankırı	247.606	121.694	125.912	50,9
Çorum	566.620	277.755	288.865	51,0
Denizli	316.823	200.831	115.992	36,6
Diyarbakır	440.793	471.430	— 30.637	— 7,0
Edirne	323.267	257.376	65.891	20,3
Elazığ	176.141	113.774	62.367	35,4
Erzincan	186.588	92.520	94.068	50,4
Erzurum	323.506	337.026	— 13.520	— 4,2
Eskişehir	498.458	320.948	177.510	35,6
Giresun	97.606	91.160	6.446	6,6
Gümüşhane	227.669	95.023	132.646	58,3
Hakkari	6.078	21.155	— 15.077	— 248,1
Hatay	224.253	101.127	123.126	54,9
İsparta	169.400	87.297	82.103	48,5
İçel	333.572	139.314	194.258	58,2
İstanbul	150.442	119.328	31.114	20,7
İzmir	303.484	246.841	56.643	18,7
Kars	375.141	446.078	— 70.937	— 18,9
Kastamonu	310.963	208.750	102.213	32,9
Kayseri	907.221	272.465	634.756	70,0
Kırklareli	196.409	181.083	15.326	7,8
Kırşehir	430.240	157.900	272.340	63,3

(Tablo VI'nin devamı)

Konya	2.857.040	923.319	1.663.721	64,3
Kütahya	362.349	183.137	179.212	49,5
Malatya	345.649	147.166	198.483	57,4
Manisa	445.535	330.709	114.826	25,8
Maraş	507.314	177.312	330.002	65,0
Mardin	583.608	289.666	293.942	50,4
Muğla	150.453	130.070	20.383	13,5
Muş	270.397	220.449	49.948	18,5
Nevşehir	393.254	212.100	181.154	46,1
Niğde	630.796	319.352	311.444	49,4
Rize	15.496	37.578	— 22.082	— 142,5
Sakarya	176.921	117.657	59.264	33,5
Samsun	336.493	297.752	38.741	11,5
Siirt	184.472	155.584	28.888	15,7
Sinop	140.245	87.450	52.795	37,6
Sivas	788.360	541.939	246.421	31,3
Tekirdağ	406.118	289.829	116.289	28,6
Tokat	271.233	185.962	85.271	31,4
Trabzon	71.255	72.018	— 763	— 1,1
Tunceli	109.649	59.565	50.084	45,7
Urfa	1.031.670	470.922	560.748	54,4
Uşak	196.002	104.612	91.390	46,6
Yozgat	718.625	379.854	338.771	47,1
Zonguldak	218.139	115.959	102.180	46,8
Türkiye (67 İl)	25.066.331	13.958.552	11.107.779	44,3

Kaynak : 1. Sütun, *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1969, DİE Ankara 1971, Yayın No, 636. İşlenen alana bu sütunda nadas dahil, meyvalıklar ve yem bitkileri hariçtir. İllere göre nadas edilen alan DİE Tarım İstatistikleri Şubesinde alınmıştır. 2. Sütun, DİE Tarım İstatistikleri Şubesinde 1970 Tarım Sayımı üzerine elde edilen veriler.

büyük işletmelerin nispi paylarını artıran bir süreci yansıttığı sezilmektedir. Ancak bu sürecin çok daha gerçekçi bir tablosu ve tahlili, 1963 verilerinin iller itibariyle olmaması yüzünden ortaya konamamaktadır.

Piyasaya açılmanın hızlandığı ve buna bağlı olarak üretici-tefecî, üretici-tüccar ilişkilerinin yoğunlaştığı; bir yandan da tarımda kullanılan girdilerin nicelik ve nitelikçe küçümsenemeyecek gelişmeler gösterdiği 1960'larda, toprak temerküzünün artması tabii karşılanmalıdır. Zıt yönde en önemli etki, toprak reformu endişelerinin büyük mülklerin parçalan-

masına sebep olabilmesidir. Bu anlamda bir parçalanma, kısmen, işletme büyüklüklerini etkilemeyen muvazaalı temlikler biçiminde tezahür etmiş olabilir. Büyük işletmelerin satış yoluyla fiilen parçalanması meydana gelmiş olsa dahi, bunun, toprak temerküzünü hızlandıran diğer unsurların etkisini bertaraf edemediği 1963 ve 1970 Tarım Sayımlarının karşılaştırılması ile anlaşılmaktadır.

III

1963 ve 1970 Tarım Sayımı sonuçlarını, bizim için anlam taşıyan bir başka bakımdan, toprak tasarrufu ve işletme biçimleri açısından karşılaştırmak pek mümkün olmamaktadır. Her iki Sayımda, toprak tasarruf biçimlerine ait veriler toplanmış ve düzenlenmiş olmasına rağmen, ana kavramlar değilse bile, verilerin sunuluş biçimi değiştiğinden karşılaştırma zemini büyük ölçüde daralmıştır.

1963 Sayımı, arazi tasarruf biçimlerini beşli bir sınıflamaya dayandırmış ve işletme sayısı ve alan rakamlarını bu sınıflamaya göre vermiştir:

1. Sahip olunan arazi.
2. Kira ile tutulan arazi.
3. Ortakçılık veya yarıcılıkla tutulan arazi.
4. Başka suretle tutulan arazi.
5. Ortakçılık, yarıcılık, kira veya diğer şekillerde başkalarına verilen arazi.

Ana tablonun sütunlarını oluşturan bu beşli sınıflamanın yanısıra, işletme dilimlerinden oluşan sıralara, «toprağının *tamamını* kiraya veya ortağa veren *küçük* ve *büyük* işletmeler»e ait iki sıra ve «topraksız işletmeler»e ait (sadece işletme sayısını veren) bir sıra eklenmiştir.

Bu beşli sınıflama, esas olarak, arazi kavramı ve arazinin tasarruf biçimi üzerine kurulmuştur. Bu, ilgili tablonun yorumlanmasında bazı sorunlar getirmiştir: Herhangi bir çiftçi ailesinin işlediği arazinin içinde, çiftçiye ait olan arazinin yanısıra kiralanan arazi varsa; işletmenin mülk arazisi «sahip olunan arazi» sütununa; kiralanan bölümü «kira ile tutulan arazi» sütununa (veya diğer tasarruf biçimleri söz konusu ise ilgili sütuna) geçmekte; aynı çiftçi bir kısım arazisini de kiraya vermişse bu da, hem sahip olunan arazi sütununda, hem de yukarıda gösterilen sınıflamanın 5. kategorisini oluşturan sütunda yer almaktadır. Böylece, çeşitli tasarruf biçimlerini bünyesinde birleştiren bir çiftçi ailesi, arazisi ile birlikte tab-

lonun çeşitli sütunlarına «bölünmüş» olmaktadır. Toplam araziye, böylece, ilk dört kategorinin toplamından 5. kategori çıkartılarak ulaşılmakta ise de; toplam işletmelere (ailelere) sütunlardan ulaşmak imkânsızdır; zira, ailelerin mükerrer kayıtlarının toplamı ve dağılımı belli değildir.

Bu sakıncayı gidermek amacıyla, 1970 Sayımı, ailelerin mükerrer kaydına imkân vermeyecek bir sınıflama uygulamıştır. Bu kere, *aileler*, hâkim işletme biçimi esas alınarak 14 kategoriye ayrılmış; anketin kapsadığı herhangi bir çiftçi ailesi, *işlediği alanın tümüyle* bu kategorilerden birine oturtulmuş; ailelerin sütunlar arasında mükerrer kaydı böylece önlenmiştir. «Arazinin *tamamını* başkalarına kira v.s. yoluyla devredenler» ise 3 kategoriden oluşan bir grup olarak ayrıca tesbit edilmiş; ancak, bu grubun arazisi, diğer 14 kategori içinde de ayrıca yer aldığı için, genel arazi toplamına ulaşılırken toplama katılmamıştır.

Bu son grubu saymazsak, sözü edilen 14 kategori, 7 ana grup içerisinde toplanarak sunulmaktadır. İşletme sayısı ve alan olarak gösterilen bu yedili sınıflamanın unsurları şunlardır:

1. Yalnız sahip olduğu araziye işletenler.
2. İşlediği arazinin % 50 ve daha fazlasına sahip olan işletmeler.
3. İşlediği arazinin %50'sinden azına sahip olan işletmeler.
4. Yalnız kiracılık ile arazi işletenler.
5. Yalnız ortakçılık ile arazi işletenler.
6. Yalnız diğer tasarruf şekilleriyle arazi işletenler.
7. İki veya daha fazla tasarruf şekilleriyle arazi işletenler.

1963 ve 1970 Sayımlarında kullanılan bu iki ayrı sınıflama arasındaki esas fark şudur: 1963 Sayımı, anketlerin birimi aile olmakla birlikte; sınıflamada toprak tasarruf biçimlerini esas almış ve aileyi gerekirse mükerrer kaydederek fiilen bütünlük taşıyan işletme arazisini tiplere göre bölmüş; 1970 Sayımı ise, aile ve işletme bütünlüğünü koruyarak, bu birimi ayrıntılı bir sınıflamanın kategorilerinden birine yerleştirmiştir. Pratik bakımdan bu iki yaklaşım şu farkı getirmektedir: 1963 Sayımı sonuçlarından, çeşitli tasarruf biçimleri içerisinde olan *ailelerin sayısını* doğru olarak çıkarmak imkânsızdır. 1970 Sayımı ise, aileleri mükerrer kayıt yapmadan sınıflamış olmakla birlikte, *arazi kullanımı bakımından* 1963 Sayımında verilen birçok bilgileri sunamamaktadır. Örneğin, kiracılıkla veya ortakçılıkla tutulan toplam arazinin genişliği bilinmemektedir; mevcut sınıflamaya oturan arazi biçimlerinin genişliği ile yetinilmektedir. Bu nedenle,

yalnız kiracılık veya ortakçılıkla işlenen işletmelerin alanları toplam olarak sunulduğu halde, ortakçılığın veya kiracılığın mülk araziyle birleşerek gözlendiği yaygın haller, 3. ve 4. kategorilerin içinde, birbirinden ayrılmadan, kaynaşmış olmaktadır.

Böylece, arazi tasarrufu üzerinde 1963-1970 Sayımları arasında genel nitelikte bir karşılaştırma yapamıyoruz. Sadece, «topraksız aileler»in sayısının 1963-1970 arasında 308.899'dan, 405.182'ye; oran olarak ta %8,8'den %11,6'ya yükseldiğini tesbit ediyoruz. Bu miktara sadece hayvancılıkla iştigal eden işletmeler dahil değildir. Bu tesbit, toprak temerküzünde tesbit ettiğimiz artışa paralel ve onunla uzlaşan bir bulgu olarak görülme-lidir. İki Sayım arasında bir karşılaştırma zemini oluşturabilecek bir diğer ortak kategori, «toprağının tamamını kiraya-ortağa veren aileler» grubudur. Ancak, bu grupta ilgili rakamlar iki Sayım arasında, gerçek bir gelişme süreci ile açıklanamayacak derecede değişmiştir: Bu kategori, 1963'te 104.630 aileden ve tamamen kiraya-ortağa verilen 543.102 hektardan oluşurken, bu rakamlar 1970 Sayımında 1.666 aile ve 6.618 hektara düşmüştür. Bu değişikliğin, esas olarak, bir tanım ve kapsam değişikliğinden doğduğu ve bu nedenle iki Sayım arasında bu kategori bakımından bir karşılaştırma yapılamayacağı anlaşılmaktadır.

Bu durumda, toprak tasarruf ve işletme biçimlerinde 1963-1970 döneminde meydana gelen *değişmeler* incelenememekle birlikte, tarımdaki mülkiyet ilişkilerinin genel görünüşünü tesbitte Tarım Sayımlarının ve Köy Envanter Etüdlerinin bulguları ayrı ayrı kullanılabilir. Bunu II. Kesimde yapmaya teşebbüs ediyoruz.

II — TOPRAK TASARRUF VE İŞLETME BİÇİMLERİ

I

Yukarıda da belirtildiği gibi, 1963 Sayımı *arazinin* çeşitli tasarruf biçimlerine göre dağılımı üzerine bilgi verirken, 1970 Sayımı, tarımcı *nüfusun* çeşitli işletme biçimlerine göre dağılımını tesbit etmekte; her kategori için aile sayısının yanısıra işlenen alanı da vermektedir. İki Sayımda bu konuda kullanılan kavramlar arasında özdeşlik olmamakla birlikte, mevcut verileri çeşitli kiracılık-ortakçılık biçimlerinin yaygınlık derecesi ve özellikle işletme büyüklüklerine göre dağılımı bakımından değerlendirme yapabilecek biçimde düzenlemek her iki Sayım için de mümkündür. 1970 Sayımının (bu satırlar yazıldığında elimizde bulunmayan) toprak tasarrufuna ait il düzeyindeki bulguları hazır olunca sorunların çok daha iyi aydınlığa çıkacağı kesinlikle söylenebilir.

1963 ve 1970 için ana bulguları özetleyen tablolarda bütün işletme dilimlerini vermektense, dilimleri dörtlü bir gruplamaya tabi tutmayı tercih ettik. Ortalama işletme büyüklüklerindeki, dolayısıyla kısmen izafî kategoriler olan «büyük işletme» «küçük işletme» gibi kavramlardaki bölgesel farklılaşmaların bilincinde olmamıza rağmen, kullandığımız dilimlerden 1-50 dekarlık grubun «cüce» işletmelere; 51-100 dekarlık grubun «küçük» işletmelere; 101-500 dekarlık grubun «orta» işletmelere; 500 ve + dekarlık grubun ise «büyük» işletmelere tekabül ettiğini kabul ediyoruz.

II

Toprak tasarruf biçimlerinin tahlilinde, esas olarak maliki tarafından işlenen arazi (veya mülk sahibi-işletmeciler) ile kiracılık-ortakçılık gibi bir kira ilişkisi içinde işlenen araziyi (mülk sahibi olmayan işletmecileri) ayırabilecek ve kira arazisinin (veya kiralayanların) niteliklerini biraz daha ayrıntılı bir düzeyde tesbit edebilecek durumdayız. İstatistikî verilerde maliki tarafından «işlenen» arazi (veya mülk sahibi-işletmeciler kategorisi) içinde yer alan kapitalist çiftçiliğin genişliği konusunda tarım sayımları güvenilir bilgi veremiyor. Köy Envanter Etüdlerinin bu konudaki verilerini ise biraz aşağıda ele alacağız.

Toprak kirası olgusunu, bizim verilerimizden tesbiti mümkün üç ana kategori içerisinde incelemek yararlı olacaktır. Birinci olarak, kiraya verenin küçük mülk sahibi, kiracının (ortakçının) da küçük işletmeci olduğu durum. İkincisi, kiraya verenin büyük mülk sahibi, kiracının (ortakçının) küçük işletmeci olduğu durum. Bu, ağa toprakları üzerinde çok sayıda ortakçının çiftçilik yaptığı yarı-feodal ilişkiyi temsil eder. Üçüncü olarak ise, kiraya verenin nispeten küçük mülk sahibi, kiralayanın ise nispeten büyük işletmeci olduğu durum. Bu, kapitalist toprak kirasının belli bir varyantının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Kapitalist toprak kirasının Ricardo'cu bir modele daha uygun biçimi olan büyük mülklerin (ağa topraklarının), yine büyük, fakat kapitalist işletmelere kiraya verilmesi halini verilerimizde tesbit edemiyoruz.

Türkiye'de dikkatimizi araziye değil, ailelere yöneltecek olursak, kiracı-ortakçı ailelerin büyük kısmının küçük işletmeciler olduğunu tesbit ederiz. Tablo XI, Sütun 13'e göre «esas olarak işletmesine malik olmayan çiftçiler»in %86,8'i 100 dekardan küçük işletmelerde birikmektedir. Ancak bu sathî gözlemin ötesine gitmek ve sadece aile sayısı değil, arazi kullanım bakımından da kiraya verilen mülk arazi ile kiralanan arazinin iş-

letme dilimlerine dağılımını karşılaştırmak; bunları da mülk sahiplerince işletilen arazini dağılımı ile karşılaştırmaya teşebbüs etmek gereklidir.

Bunlar yapıldığı taktirde, esas olarak küçük işletmecilik biçiminde tezahür eden toprak kiracılığının daha ziyade yarı-feodal (dolayısıyla nispeten geri) üretim ilişkilerini mi yansıtmakta olduğu; yoksa kapitalist toprak kirasının (dolayısıyla nispeten daha ileri ilişkilerin) filizlenişini temsil eden bir olgu mu olduğunu tesbit etmek mümkün olacaktır. Böylece, örneğin toprak reformu ile ilgili olarak «kiracılığı ve ortaklığı külliyen tasfiye» önerilerinin gerçek içeriğini ve ekonomik etkilerini değerlendirmede daha sağlam bir zemine dayanmak mümkün olacaktır.

III

1963 Sayımına göre, Türkiye'de (devlet çiftlikleri hariç) işlenen alanın %14,7'si çeşitli kira biçimlerinde tutulmuş arazidir. Bu oranın, cüce işletmelerde %12,6'ya düştüğü; buna karşılık 50 dönümün üzerindeki dilimlerde aşağı yukarı sabit kaldığı (%15,1 ile %15,4 arasında oynadığı) görülmektedir (Bk. Tablo VIII). Ancak, sadece kira v.s. biçimleri içinde *tutulan* araziye göre hesaplanan bu verileri, her işletme dilimi içinde *kiralanan* ve *kiraya verilen* arazinin büyüklüklerini karşılaştırarak tamamlayacak olursak ortaya biraz daha açık bir manzara çıkmaktadır. Kavramsal olarak, çeşitli biçimler içinde kiraya verilen arazi toplamının kiralanan arazi toplamına eşit olması gerektiği halde, Tablo IX'un verilerine göre, bu iki kategorinin toplamları arasında *kiralanan* araziler lehine 150.674 hektarlık bir fark vardır. Ankette kapsanan her çiftçi ailesine, kiraladığı ve kendisine ait olup da başkasına kiraya verdiği arazi büyüklükleri ayrı ayrı sorulmuştur. İşletme büyüklüğünün dışında tutulan ikinci sorulara verilen cevaplar, Tablo IX'un 3. sütununu oluşturmaktadır. Çiftçiler, ya kirayla tuttıkları araziden ziyade başkalarına kiraya verdikleri araziye eksik beyan etmek eğilimi göstermişler; ya da örnekleme ile ilgili sorunlardan ötürü kira ile tutulan araziler toplamı kiraya verilen arazileri aşmıştır.

Kira ile tutulan arazi ile kiraya verilen arazi arasındaki farkların işletme dilimleri arasındaki dağılımına bakınca, 0-20 dekarlık dilimlerde kiraya verilen arazinin kira ile tutulan araziye aştığı; daha büyük dilimlerde ise (2.501-5.000 dekar dilimi hariç) farkın diğer yönde olduğu tesbit edilmektedir. Nispî olarak kira ile tutulan arazinin kiraya verilen araziden fazlalık oranı 51-100 dekarlık (orta işletmelere ait) dilimde azamîleşmekte; fakat genel olarak 51-1.000 dekar arasında yüksek bir düzeyde kalmakta; daha sonra düşmekte, hatta negatif değer almakta; 5.000 ve + dekarlık dilimde

T A B L O VIII

Arazinin Çeşitli Tasarruf Biçimlerine Dağılımı (1963) : Yüzdeler

(1) İşletme Büyüklüğü (Dekar)	(2) Malikince İşlenen Arazi (%)	(3) Kiralanan Arazi (%)	(4) Ortakçılıkla Tutulan Arazi (%)	(5) Başka Surette Tutulan Arazi (%)	(6) Kira (v.s.) ile— Tutulan Toplam Arazi (%)	(7) Toplam Arazi (%)
1-50	87,4 25,0	3,6 21,1	7,9 20,9	1,1 21,1	12,6 21,0	100,0 24,4
51-100	84,7 23,7	3,8 21,8	10,1 26,3	1,4 26,1	15,3 25,0	100,0 23,9
101-500	84,9 40,5	4,7 45,6	9,1 40,3	1,3 42,0	15,1 42,0	100,0 40,7
501 ve +	84,6 10,8	3,8 11,5	10,3 12,5	1,3 10,8	15,4 12,0	100,0 11,0
Toplam	100,0 85,3	100,0 4,2	100,0 9,2	100,0 1,3	100,0 14,7	100,0 100,0

Kaynak: Tablo VII.

Not: Sıra toplamaları, sağ-üst köşelerdeki yüzdelerden; sütun toplamaları ise sol-alt köşelerdeki yüzdelerden elde edilmiştir.

ise tekrar yükselmektedir. VII. Tabloya bakacak olursak, kiracılıkla ortakçılığın karşılaştırılması halinde; ortakçılıkla tutulan toplam arazinin kiracılıkla tutulan araziden daha geniş olduğu; ancak, ortakçılığın en ziyade *küçük* işletmelerde (Tablo VIII, Sütun 4 ve 6'yı karşılaştırın); kiracılığın ise *orta* işletmelerde (Tablo VIII, Sütun 3 ve 6'yı karşılaştırın) gözlendiği tesbit edilmektedir.

1963 Sayımının bulguları böylece şu hususu ana hatlarıyla tesbit etmektedir: Kiralanan toprakların nispi genişliği orta işletmelerden başlayarak artmakta; sadece 1.000-5.000 dekar arasında (muhtemelen geniş ölçüde ortakçıya verilen «ağa» toprakları yüzünden) bu artış durmaktadır (Bk. Tablo VIII, Sütun 6 ve 7; Tablo IX, Sütun 5). Bu tesbit, daha açık bir biçimde 1970 Sayımı ile ilgili verilerce de doğrulanmaktadır. 1970 Sayımı, işletme dilimleri arasında kiralanan ve kiraya verilen arazinin karşılaştırmasını yapmamaktadır. Ancak, tarımcı aileleri toprak işletme biçimlerine göre sınıflayarak, aile sayısı ve işledikleri alana göre veren Tablo X ve Tablo XI'den çıkan sonuçlar aynı niteliktedir: Esas olarak işletmesindeki toprağa malik olan ailelerin, işlenen alandan aldıkları paylar; işletme dilimi büyüdükçe, Türkiye ortalamalarına kıyasla, düşmektedir. Çeşitli kiracılık-ortakçılık kategorileri mütalâa edilen gruplar için ise, tamamen aksi bir durum gözlenmektedir. Birinci gruba giren toprakların yaklaşık olarak % 54'ü 1-100 dekarlık dilimlerde bulunduğu halde; kiracı-ortakçı v.s. çiftçilerin işlediği arazinin yine yaklaşık olarak sadece %43'ü aynı dilimlerde yer almaktadır. (*Tamamen* malik olanlarda bu oran %55,6'ya çıkıyor.) Aynı oran kiracılarda %44'e düşerek, ortakçıların çok altına inmektedir (%50,5).

Bu bulguların iki türlü yorumlanması mümkündür. Birinci olarak, çoğu kere sanıldığı gibi aksine, Türkiye'de küçük işletmelerde toprak kiralama niteliği zayıf; kiraya toprak verme niteliği daha güçlüdür. İşletme büyüklüğü arttıkça, toprak kiralamanın arazideki payı da artmaktadır. Bu, Türkiye'de kapitalist toprak kirasının filizlenmekte olduğunu gösteren bir bulgu olarak yorumlanabilir. Ancak, bir başka yorum tarzı, özellikle ortakçılığın ortalama işletme büyüklüğü daha yüksek olan illerde daha yaygın olduğu ve bu olgunun Türkiye düzeyinde (Karadeniz gibi, küçük işletme-küçük mülkiyet durumunun birleştiği diğer bir bölgesel özellikle de bir arada) tesbit edilen işletme dilimleri-kiralanan toprak bağıntısını belirlediği biçiminde de olabilir. 1970 Sayımının illere ait toprak tasarruf biçimlerini veren verileri hazır olduğu zaman bu iki yorumdan hangisinin gerçeğe daha yakın olduğunu tesbit etmek mümkün olacaktır.

T A B L O X
Tarımcı Nüfusun Toprak İşletme Biçimlerine Göre Dağılımı (1970)

Tasarruf Tipi	Esas Olarak İşlediği Toprağın Maliki Olan Çiftçiler						Esas Olarak İşletmesine Malik Olmayan Çiftçiler						Genel Toplam			
	İşletmenin Tümüne Malik		İşletmesinin % 50' inden Fazlasına Malik		Toplam		İşletmesinin % 50' inden Azına Malik		İşletmenin Tümünü Kiralayan		İşletmenin Tümünde Ortakçılık v.s. Yapan				Toplam	
	Aile (1)	Alan (Ha.) (2)	Aile (3)	Alan (Ha.) (4)	Aile (5)	Alan (Ha.) (6)	Aile (7)	Alan (Ha.) (8)	Aile (9)	Alan (Ha.) (10)	Aile (11)	Alan (Ha.) (12)	Aile (13)	Alan (Ha.) (14)	Aile (15)	Alan (Ha.) (16)
0-50	1.988.019	3.423.662	143.062	370.800	2.131.081	3.794.462	72.800	176.731	38.109	46.600	73.076	113.317	183.985	336.648	2.315.066	4.131.110
51-100	351.999	2.522.069	61.843	433.776	413.842	2.955.845	23.074	160.675	4.443	34.117	10.895	82.237	38.412	277.029	452.254	3.232.874
101-500	224.100	3.666.714	43.673	781.298	267.773	4.448.012	19.001	360.569	4.202	76.590	7.889	148.847	31.092	586.006	298.865	5.034.018
501 ve +	9.636	1.090.910	2.652	237.978	12.288	1.328.888	1.909	161.347	349	25.975	581	42.944	2.839	230.266	15.127	1.559.154
Toplam	2.573.754	10.703.355	251.230	1.823.852	2.824.984	12.527.207	116.784	859.322	47.103	183.282	92.441	387.345	256.328	1.429.949	3.081.312	13.957.156

Kaynak: 1970 Tarım Sayımının geçici (yayınlanmamış) sonuçları üzerinden yapılan hesaplamalar. 11. ve 12. sütunlar, «diğer» veya «karma» kiralama biçimlerini de içermektedir.

T A B L O X I
Tarımcı Nüfusun Toprak İşletme Biçimlerine Göre Dağılımı (1970): Yüzdeler

Tasarruf Tipi	Esas Olarak İşlediği Toprağın Maliki Olan Çiftçiler						Esas Olarak İşletmesine Malik Olmayan Çiftçiler						Genel Toplam				
	İşletmenin Tümüne Malik		İşletmenin % 50'sinden Fazlasına Malik		Toplam		İşletmenin % 50'sinden Azına Malik		İşletmenin Tümünü Kiralayan		İşletmenin Tümünde Ortakçılık vs. yapa				Toplam		
	Aile (1)	Alan (2)	Aile (3)	Alan (4)	Aile (5)	Alan (6)	Aile (7)	Alan (8)	Aile (9)	Alan (10)	Aile (11)	Alan (12)			Aile (13)	Alan (14)	
İşletme Büyüklüğü (Dekar)																	
	85,9	82,9	6,2	9,0	92,1	91,9	3,1	4,3	1,6	1,1	3,2	2,7	7,9	8,1	100,0	100,0	
0-50	77,2	32,0	56,9	20,3	75,4	30,3	62,3	20,5	80,9	25,4	79,1	29,3	71,8	23,5	75,1	29,6	
51-100	77,8	78,0	13,7	13,4	91,5	91,4	5,1	5,0	1,0	1,1	2,4	2,5	8,5	8,6	100,0	100,0	
	13,7	23,6	24,6	23,8	14,7	23,6	19,8	18,7	9,4	18,6	11,8	21,2	15,0	19,4	14,7	23,1	
101-500	75,0	72,8	14,6	15,5	89,6	88,3	6,4	7,2	1,4	1,5	2,6	3,0	10,4	11,7	100,0	100,0	
	8,7	34,2	17,4	42,8	9,5	35,5	16,3	42,0	8,9	41,8	8,5	38,4	12,1	41,0	9,7	36,1	
501 ve +	63,7	70,0	17,5	15,2	81,2	85,2	12,6	10,3	2,3	1,7	3,9	2,8	18,8	14,8	100,0	100,0	
	0,4	10,2	1,1	13,1	0,4	10,6	1,6	18,8	0,8	14,2	0,6	11,1	1,1	16,1	0,5	11,2	
Toplam	83,5	76,7	8,2	13,1	91,7	89,8	3,8	6,1	1,5	1,3	3,0	2,8	8,3	10,2	100,0	100,0	
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

Kaynak : Tablo X.

Not : Sıra toplamları, sağ-üst köşelerdeki yüzdelerden, sütun toplamları ise sol-alt köşelerdeki yüzdelerden elde edilmiştir.

T A B L O IX

İşletme Büyüklüklerine Göre Kira (Ortakçılık v.s.) İle Tutulan ve Kiraya
(Ortakçıya v.s.) Verilen Arazi (1963)

(1) İşletme Büyüklüğü (Dekar)	(2) Kira v.s. ile Tutulan Arazi (Hektar)	(3) Kiraya v.s. Verilen Arazi (Hektar)	(4)=(2)-(3) Fark (Hektar)	(2)-(3) (5)= — (2) Fark (Oran)
0	0	621.853	— 621.853	
1-5	11.829	372.354	— 360.525	— 30,478
6-10	28.255	233.961	— 205.706	— 7,280
11-20	92.182	161.786	— 69.604	— 0,755
21-30	118.926	99.250	+ 19.676	+ 0,165
31-40	124.853	103.038	+ 21.815	+ 0,175
41-50	137.031	96.140	+ 40.891	+ 0,298
51-100	611.695	163.335	+ 448.360	+ 0,733
101-200	600.044	173.319	+ 426.725	+ 0,711
201-500	426.154	117.252	+ 308.902	+ 0,725
501-1000	154.571	61.578	+ 92.993	+ 0,602
1001-2500	61.821	45.812	+ 16.009	+ 0,259
2501-5000	13.348	15.589	— 2.241	— 0,168
5001 ve +	64.520	29.288	+ 35.232	+ 0,546
Toplam	2.445.229	2.294.555	+ 150.671	+ 0,062

Kaynak: 1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları, op. cit., ss. 6-7.

Hangi yorumu kabul edersek edelim, mülkiyetsiz işletmecilerin sayı ve oran olarak *cüce* ve *küçük* işletme dilimlerine yığılmış olduklarını dikkatten kaçırmamak gerekir: Bu kategorideki ailelerin %86,8'ini temsil eden 222.397 aile, 1-100 dekarlık dilimlerde toplanmış bulunmaktadır. (Bk. Tablo XI, Sütun 13.) Ancak, bu sayının tamamen mülk sahibi-işletmecilerde daha yüksek bir oran verdiği (%90,9) oldukça anlamlı bir bulgudur. (Bk. Tablo XI, Sütun 1) Bunun yanısıra, az sayıda mülkiyetsiz kiracının küçümsenmeyecek büyüklükte arazi kiralayarak çiftçilik yapmakta olduğu da ortaya çıkmaktadır: *Orta* ve *büyük* işletmelerde çiftçilik yapan kiracı ve ortakçı v.s. aileler, toplam kiralanan arazinin %57,1'ini işlemektedir ve bu durum mülk sahibi-işletmecilere kıyasla daha yüksek, bir temerküzü ifade etmektedir. (Tablo XI, Sütun 1,2,5,6,13,14'ü karşılaştırın.)

IV

1970 Sayımının illere ait bulguları henüz elimizde olmadığına gören Köy Envanter Etüdlerinin verilerinden, işletme ve tasarruf biçimlerinin bölgesel farklılaşması üzerinde ne gibi sonuçlar çıkmaktadır?

Köy Envanter Etüdüleri, tarımcı nüfusu, mülk sahibi işletmeci ve mülkiyetsiz çiftçi olmak üzere iki ana kategoriye; ikinci kategoriye ise, toprak işçileri, topraksız ortakçılar ve topraksız kiracılar olarak üç talî gruba ayırıyor. Grupların işlediği alana ait bilgi verilmemiştir. Bu sınıflamaya göre, köylü nüfusun %1,8'i mülkiyetsiz ortakçı, %0,3'ü mülkiyetsiz kiracı, %28,6'sı ise toprak işçisi olarak tesbit edilmiştir. Burada, topraksız ortakçı ve kiracılar için verilen oran, diğer kaynaklarda tesbit edilen oranın bir hayli altındadır; örneğin, 1970 Sayımında bu iki kategori, *tarımcı* ailelerin %4,5'i olarak tesbit edilmiştir. Ancak, Köy Envanter Etüdülerindeki bu veriler içinde en çok şüpheli görüleni, tarım işçileri için verilen aşırı yüksek orandır. Bu nedenle, nüfusun işletme tiplerine dağılımı üzerindeki Köy Envanter Etüdüleri verilerini kullanmanın mümkün olacağını sanmıyoruz.

Köy Envanter Etüdüleri verileri arasında zaman zaman üzerinde durulan bir bulgu, ülkemizdeki yarı feodal ilişkilerin bir göstergesi olarak kabul edilebilecek olan, «bir şahsa, aileye veya sülâleye ait köyler»in sayısıdır. Bu üç kategoride toplam olarak 750 köy bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu, Envanterlerin kapsadığı köy sayısının %2,1'ini oluşturmaktadır. Bu gösterge bakımından Türkiye ortalamasını aşan (dolayısıyla kırsal bölgelerdeki yarı-feodal ilişkinin güçlü olduğu kabul edilebilecek olan) iller, göstergenin büyüklük sırasına göre; G.Antep, Hatay, Mardin, Tunceli, Diyarbakır, Hakkâri, Siirt, Erzurum, Ağrı, Muş, Bingöl, Aydın, Elâzığ, ve Isparta'dır. Bu listede, Doğudan Van ve Bitlis'in yokluğu; Batıdan ise, (%3,5 ve %2,4 gibi düşük oranlarla da olsa) Aydın ve Isparta'nın varlığı dikkati çekiyor.

Köy Envanter Etüdüleri, bunların dışında, bugüne kadar ele alınmamış bir başka ilişki üzerinde, «absentee» çiftçilik üzerinde de bilgi veriyor ve «absentee» toprak sahiplerine ait arazinin Türkiye'de küçümsenemeyecek bir genişlikte olduğunu; toplam işlenen alanın %8,7'sini oluşturduğunu tesbit ediyor. Bu topraklar, köy dışında yaşayan büyük feodal ağalara, kente göçmüş küçük mülk sahiplerine veya köyde yerleşmiş bulunmadıkları için «absentee» görülmekle birlikte, toprağı ücretli emekle işleten kapitalist çiftlik sahiplerine ait olabilir.

Ancak, «absentee» toprak sahipliğinde iller düzeyindeki farklılaşmayı ve özellikleri ararken, birkaç göstergelyi bir arada kullanmak gerekiyor. Envanterlerin sayısal tahlile pek elverişli nitelik taşımayan tesbitlerinden hareketle, göstergeleri sorular biçiminde ifade etmeyi tercih ettik:

(a) İl düzeyinde «absentee» toprakların işlenen alana oranı, Türkiye düzeyindeki orandan (%8,7'den) fazla mıdır?

(b) İl düzeyindeki ortalama «absentee» toprak büyüklüğü, o ilin ortalama işletme büyüklüğünden fazla mıdır?

(c) «Absentee» topraklardan *sahibince* işletilenlerin oranı, aynı topraklardan *kiracılık veya ortakçılıkla* işletilenlerin oranından fazla mıdır? (Özellikle bu üçüncü sorunun cevabı, Köy Envanter Etüdlerinden sadece yaklaşık olarak elde edilebilmektedir.)

Bu üç sorudan, her üçüne de verilen cevaplar olumlu ise, «absentee» mülkiyetin kapitalist bir ilişkiyi temsil etmekte olduğu söylenebilir. Bu, sadece, Adana, Çanakkale ve G.Antep illeri için geçerli olmaktadır. Kapitalizme *yönelik* «absentee» mülkiyetin hâkimiyetini, biraz daha ihtiyatla da olsa, sadece (a) ve (c) 'ye olumlu cevaplar veren iller için geçerli kabul edebiliriz: Antalya, Aydın, Balıkesir, Hatay, Bursa, İçel, İzmir, Muğla bu durumun tesbit edildiği illerdir. (a) ve (b)'nin cevapları olumlu, (c)'ninki olumsuz ise, «absentee» mülkiyetin köy-dışı ağalık, yani yarı-feodal ilişkilerin bir varyantı biçiminde güçlü ve yaygın olduğu kabul edilebilir: Adıyaman, Amasya, Diyarbakır, Mardin, Tunceli ve Urfa bu kritere uyan illerdir. Diğer illerde ise, «absentee» mülkiyetin ya önem verilmeyecek kadar sınırlı olduğu veya ortağa-kiraya verilen küçük mülkiyet biçiminde tezahür ettiği anlaşılmaktadır.

«Absentee» biçimde tezahür eden kapitalist ve yarı-feodal ilişkilerin, aynı ilişkilerin «absentee olmayan» biçimlerine ne derecede yakından refakat ettiği, mevcut verilerden güvenilir bir biçimde tesbit edilemiyor. Ancak, illere ait diğer bulgulardan edinilen genel izlenim, bu anlamda bir «refakat»in pek zayıf olmadığı yönündedir.

III — DEĞİŞKENLER ARASI BAĞINTILARIN TAHLİLİ

I

Bu kesimde 1970 Tarım Sayımının sağladığı zengin bilgilerin bir bölümünü, 1968-1970 yılları için elde edilebilen diğer nicel verilerle birleştirerek, iktisadî tahlil açısından anlam taşıyan bazı bağıntıların tesbitine teşebbüs ediyoruz. Kullandığımız nicel tahlil aletleri (basit-doğrusal korelasyon-regresyon analizi) basittir. 1970 Sayımının bütün verileri elden geçirilememiş; ayrıca, araştırma tamamlandıktan sonra, bizim kullandığımızdan daha mükemmel bazı teknolojik verilerin iller itibariyle var olduğu tesbit edilmiştir.¹⁰ Bu nedenlerle, araştırmamız ve tesbit edilen iktisadî

¹⁰ DPT'nda, iller itibariyle sunî gübre ve ilaç tüketimi ile devlet tarafından sulanan alan rakamları vardır. Biz araştırmamızda gübre tüketimine yer vermedik. İlaç sıkma ma-

bağıntılar, metodolojik bir yaklaşım olarak taşıyabileceği anlamın yanı sıra, daha sağlam ve «rafine» araştırmalara hareket noktası olarak bir katkıda bulunabilmenin ötesinde bir iddia taşımamaktadır.

İzlenen metodu açıklayalım: Hepsi oranlardan oluşan ve katsayılar, yüzdeler veya ortalama büyüklükler halinde ifade edilen 13 değişken tesbit edilmiştir. (Tablo XII'nin 13 sütunu) Bunların ilk üçü geleneksel iktisat tahlilinde önemli yer kaplayan bazı kavramlara tekabül etmektedir: Toprak/emek oranı; emek verimliliği; toprak verimliliği. Ürün bileşimiyle ilgili olan ve ekilen alan veya hasıla içerisindeki tahıl payını gösteren 4. ve 5. değişkenlerden özellikle 5.si, bir piyasaya açılma göstergesi olarak da kabul edilebilir. 6.,7. ve 8. değişkenler bölüşüm değişkenleridir: Bunlar, toprak temerküzünü, topraksızlık ve mülksüzleşme derecelerini temsil ediyor. Son beş değişken ise, teknolojik göstergelerdir. Bu teknolojik değişkenler, aile sayısı veya işlenen alanın teknolojik göstergeye bölünmesi ile ifade edilmiştir; bu nedenle bunların değerlerinin küçülmesi, teknolojik ileriliği temsil eder. Bu değişkenlerle ilgili korelasyon katsayılarının ve esnekliklerin pozitif veya negatif olmasını buna göre yorumlamak gerekir.

Değişkenler arası nicel bağıntıların tesbitinde *computer* kullanma olanaklarının sınırlılığı, izlenecek yolu belirlemiştir: 63 ile ait değerler, 13 değişken arasındaki korelasyon katsayılarının, (r) ve (t) değerlerinin, (*computer* ile) tesbitinde kullanılmıştır. Bütün değişkenler arasında tesbit edilen 78 r (ve t) üçgen bir matriksle ifade edilmiştir.¹¹ Bu 78 katsayı içerisinde, ilk önce kritik t değerini aşanlar; sonra da iktisadî bakımdan anlamlı sayılabilecek olanlar seçilmiş; araştırılan ilişkilerin sayısı 27'ye indirilmiştir. 13 değişken arasında esas olarak 5'i bağımlı (ve ancak birbirlerini etkiledikleri oranda bağımsız) değişken olarak kabul edilmiştir. Tablo XII'deki sembollerle bunlar, **G**, **m₂**, **M**, **h_a** ve **h_t** 'dir. Tablo XIII'ün 1. sütununu oluşturan ve $y = a + b x$ genel ifadesini taşıyan 27 denklem, esas

kinalarına ait rakamlarımız ise, bizatihi ilaç tüketiminin bir göstergesi olarak anlam taşır ve bu yüzden DPT rakamları bizimkine tercih edilmelidir. Buna karşılık, DPT'ndaki sulanan alan rakamları, kamu yatırımları vasıtasıyla yapılan sulamayı vermektedir; bizim araştırmamızda kullanılan motopomp sayısı, toplam sulama girdisinin daha iyi bir göstergesidir; zira, DPT rakamlarının kapsamadığı özel kuyular ve tesislerce yapılan sulamayı kapsadığı gibi, kamu tesisleri marifetiyle yapılan sulamada dahi motopomplar kullanılacağına göre, her ilde ait motopomp sayısı, o ilde genel olarak sulanan alanın mevcut veriler içindeki en iyi göstergesi kabul edilmelidir.

¹¹ $r_{yx} = r_{xy}$ ve $r_{ii} = 1$ (i=1,...,13) olduğuna göre, $\frac{13^2 - 13}{2} = 78$ katsayı bütün değerleri içermektedir.

TABLO XII

Seçilmiş İktisadi ve Teknolojik Değişkenlerin 63 İl İçin Değerleri

İller	M	h _a	h _t	T _t	T _h	G	m ₁	m ₂	tr _a	tr _t	s _a	s _t	i _a
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
Adana	113,9	34732	305	48,3	30,2	0,6067	19,2	35,5	6	73	44	501	7
Adıyaman	91,3	12141	133	80,5	25,1	0,7090	11,9	35,9	103	940	678	6187	383
Afyon	136,4	11616	85	89,1	61,1	0,4862	14,3	27,0	28	375	53	723	38
Ağrı	92,3	3593	39	98,1	78,9	0,5278	10,4	24,3	92	854	149	13799	4484
Amasya	69,9	10765	154	85,3	48,2	0,5585	14,2	27,3	20	139	96	671	103
Ankara	248,4	19116	77	95,8	76,4	0,5597	12,5	23,5	11	279	59	1465	39
Antalya	74,8	22170	296	72,0	21,7	0,6053	19,3	36,3	16	123	9	59	6
Artvin	8,4	4879	581	85,6	17,3	0,4493	7,4	8,6	3497	2950	1210	1021	51
Aydın	32,7	18935	579	48,3	11,2	0,6018	24,5	33,8	10	33	9	30	9
Balıkesir	38,8	10036	259	72,4	33,7	0,5121	11,7	21,9	36	141	27	107	8
Bilecik	72,3	10086	140	82,2	43,3	0,4415	13,4	18,6	51	371	28	205	22
Bingöl	12,7	1034	81	90,9	57,4	0,5652	8,5	24,6	1620	2055	8098	10276	810
Bitlis	29,5	4009	136	95,0	67,6	0,6617	8,8	20,0	36	107	—	—	276
Bolu	45,7	8888	194	89,0	51,9	0,4198	9,2	15,3	52	238	321	1468	25
Burdur	88,6	10255	116	87,7	53,3	0,5086	10,2	29,4	31	276	32	284	59
Bursa	45,1	14095	313	67,0	23,6	0,4920	11,9	19,7	22	99	11	50	5
Çanakkale	57,2	11053	193	73,0	37,2	0,4920	16,9	27,7	35	199	30	162	27
Çankırı	72,0	7311	102	81,8	56,1	0,5576	7,6	13,9	43	321	277	1997	43
Çorum	103,0	9191	89	94,4	71,7	0,5494	12,0	25,6	30	304	235	2421	77
Denizli	54,3	10029	185	72,5	35,4	0,5008	11,5	21,9	29	155	68	371	7
Diyarbakır	106,2	8430	79	89,9	44,2	0,7215	11,5	36,4	75	791	91	969	17
Edirne	98,2	17848	182	68,5	44,3	0,4014	6,7	17,2	9	93	19	182	6
Elazığ	67,3	7388	110	78,8	41,1	0,5755	19,0	34,0	39	265	53	355	65
Erzincan	68,8	7092	103	93,2	61,7	0,4881	10,7	23,5	43	293	234	1609	60
Erzurum	50,5	3733	74	90,0	47,6	0,5696	12,2	9,9	174	881	1778	8986	55
Eskişehir	159,8	14450	90	91,7	55,2	0,5411	18,7	31,4	12	187	13	203	79
Giresun	18,6	8125	437	89,0	20,5	0,4656	3,2	7,0	56	948	4137	6972	38
Gümüşhane	67,3	6250	93	91,7	67,1	0,5411	8,3	22,0	130	876	846	5692	1057
Hakkari	6,1	1048	172	86,5	50,7	0,7420	15,9	26,2	830	507	—	—	293
Hatay	58,9	18619	316	59,1	26,3	0,6787	20,1	36,0	24	139	16	96	58
İsparta	61,6	6407	104	84,7	46,8	0,5587	11,4	24,1	52	318	61	373	21
İçel	67,4	25626	380	59,6	21,8	0,5609	17,2	37,2	24	164	34	230	8
İstanbul	62,3	14931	240	83,1	34,5	0,6412	31,0	41,5	18	111	19	116	7
İzmir	38,5	17563	456	37,0	10,4	0,5668	18,0	36,1	17	65	9	33	5
Kars	52,5	5421	103	93,7	51,5	0,5092	5,1	10,1	74	386	1253	6581	395
Kastamonu	47,9	5917	124	92,6	50,6	0,4516	3,8	9,8	88	422	178	852	51
Kayseri	194,0	17174	89	93,6	56,3	0,6000	14,1	27,0	40	772	87	1883	30
Kırklareli	72,7	10538	145	71,8	40,2	0,4350	11,6	22,8	14	99	18	129	20
Kırşehir	190,2	16009	84	94,6	67,4	0,5020	5,7	16,4	25	467	241	4577	83
Konya	268,0	23185	87	96,6	72,9	0,5881	14,2	25,8	16	386	37	892	27
Kütahya	75,2	8218	109	89,9	58,2	0,5545	17,8	25,9	96	723	177	1332	46
Malatya	88,3	7740	88	93,4	54,7	0,5915	13,3	32,7	54	474	815	7202	48
Manisa	53,5	17242	322	55,6	20,1	0,5212	10,3	28,4	15	81	25	134	4
Maraş	106,8	13010	122	84,9	46,3	0,6000	11,0	29,4	45	479	159	1702	60
Mardin	143,8	8365	58	89,2	43,9	0,7094	18,1	36,0	76	1087	3383	48634	165
Muğla	31,7	10443	329	51,7	15,2	0,4878	17,7	34,2	31	97	13	41	6
Muş	130,5	5637	43	94,3	65,0	0,5557	7,6	24,2	23	302	250	3258	165
Nevşehir	133,9	13839	103	88,3	42,2	0,5372	8,0	12,3	21	285	37	494	15
Niğde	143,2	17310	121	90,4	33,4	0,5727	14,0	27,0	40	579	38	542	18
Rize	4,2	12710	3026	66,2	3,3	0,3639	0,1	0,5	—	—	18408	7748	71
Sakarya	40,8	12195	299	79,4	33,9	0,4306	6,3	14,2	22	92	83	340	7
Samsun	41,5	13150	317	72,2	37,4	0,4648	4,7	12,8	35	144	128	530	11
Siirt	78,8	8982	114	93,2	29,4	0,7327	17,5	32,6	78	613	1561	12298	807
Sinop	39,2	5026	128	90,2	67,4	0,3917	2,7	5,4	357	1402	181	712	53
Sivas	101,4	5256	52	96,2	71,9	0,4921	6,7	17,1	43	433	498	5054	194
Tekirdağ	128,9	15531	120	64,9	45,7	0,5003	4,8	13,6	8	101	32	410	15
Tokat	47,1	8729	185	79,0	38,3	0,4677	5,8	13,7	24	114	162	764	35
Trabzon	8,4	6226	741	78,4	18,1	0,4274	2,6	4,0	28218	23752	21163	17814	17
Tunceli	54,1	4863	90	91,3	51,7	0,5241	7,6	22,6	104	565	1842	9968	100
Urfa	338,2	25320	75	88,9	62,3	0,6366	22,6	44,6	29	974	22	744	143
Uşak	78,8	7555	96	83,0	48,0	0,4955	9,4	18,3	72	568	100	787	8

Siirt	78,8	8982	114	93,2	29,4	0,7327	17,5	32,6	78	613	1561	12298	807
Sinop	39,2	5026	128	90,2	67,4	0,3917	2,7	5,4	357	1402	181	712	53
Sivas	101,4	5256	52	96,2	71,9	0,4921	6,7	17,1	43	433	498	5054	194
Tekirdağ	128,9	15531	120	64,9	45,7	0,5003	4,8	13,6	8	101	32	410	15
Tokat	47,1	8729	185	79,0	38,3	0,4677	5,8	13,7	24	114	162	764	35
Trabzon	8,4	6226	741	78,4	18,1	0,4274	2,6	4,0	28218	23752	21163	17814	17
Tunceli	54,1	4863	90	91,3	51,7	0,5241	7,6	22,6	104	565	1842	9968	100
Urfa	338,2	25320	75	88,9	62,3	0,6366	22,6	44,6	29	974	22	744	143
Uşak	78,8	7555	96	83,0	48,0	0,4955	9,4	18,3	72	568	100	787	8
Yozgat	129,1	8234	64	91,7	61,9	0,4919	10,1	18,2	30	383	168	2165	87
Zonguldak	34,5	5395	156	94,3	52,3	0,4282	12,7	14,9	215	742	234	808	44
Türkiye (67 il)	81,3	11675	144	83,0	40,6	0,6053	11,6	23,5	29	237	45	366	15

SEMBOLLER VE DEĞİŞKENLER:

- M= Ortalama işletme büyüklüğü: İşlenen Alan (Dekar)/Aile (İşletme) Sayısı
 h_a = Aile (işletme) başına gayri safi bitkisel üretim değeri: Gayri safi bitkisel üretim (TL)/Aile (işletme) sayısı
 h_t = Dekar başına gayri safi üretim değeri: Gayri safi bitkisel üretim (TL)/İşlenen alan (Dekar)
 T_t = Ekilen alan içerisinde tahılın payı: (Tahıl ekilen alan/toplam ekilen alan) x 100
 T_h = Gayri safi üretim değeri içerisinde tahılın payı: (G.S. Tahıl üretim değeri/G.S. Bitkisel üretim değeri toplamı) x 100
G= Gini temerküz oranı
 m_1 = Topraksız işletmeler (aileler) oranı: (Topraksız aileler)/(Çiftçi aileler + topraksız aileler) x 100
 m_2 = Mülsüzleşme oranı: 100x Topraksız aileler + Sırf hayvancılık yapan aileler + İşlediği toprağın % 50'sinden azına malik olan aileler + İşlediği toprağın tümünü kiralayan aileler + İşlediği toprağın tümünde ortakçılık yapan aileler)/ Köylü aileler toplamı
 tr_a = Traktör başına aile: Aile (İşletme) sayısı / Traktör sayısı
 tr_t = Traktör başına işlenen alan: İşlenen alan (Hektar) / Traktör sayısı
 s_a = Sulama göstergesi (aile başına): Aile (işletme) sayısı / Motopomp sayısı
 s_t = Sulama göstergesi (hektar başına): İşlenen alan (hektar) / Motopomp sayısı
 i_a = İlaçlama göstergesi (aile başına): Aile (işletme) sayısı / İlaç serpmeye makinaları

KAYNAKLAR:

1. Sütun: İşlenen Alan= Ekilen Alan + Nadas. 1969 yılının ekilen alan rakamları *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1969, op. cit.'ten; nadas rakamları, DİE Tarım İstatistikleri Şubesi arşivlerinden; işletme (aile) sayıları 1970 Tarım Sayımı'nın yayınlanmamış (geçici) verilerinden. (İşlenen alana, meyvelikler ve yem bitkileri girmemektedir.)
2. Sütun: G.S. Bitkisel üretim değeri, 1968, 1969 ve 1970 ortalamaları olarak, *Türkiye Tarımsal Üretim Değeri*, 1968, 1969, ve 1970, op. cit.'ten.
4. Sütun: Tahıl ekilen alan (nadas hariç), *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1969, op.cit.'ten (Toplam ekilen alana meyvelikler, yem bitkileri ve nadas girmemektedir. (Aynı kaynak)
5. Sütun: G.S. Tahıl üretim değeri, *Ibid'*den.
6. Sütun: Gini temerküz oranları, 1970 Tarım Sayımı'nın yayınlanmamış (geçici) verilerinden hesaplanmıştır.
7. ve 8. Sütunlar: Bütün kategoriler 1970 Tarım Sayımı'nın yayınlanmamış (geçici) verilerinden elde edilmiş veya hesaplanmıştır.
9. Sütun: İller itibariyle traktör sayısı, (1970), *Tarım İstatistikleri Özeti*, 1970'ten.
11. Sütun: Motopomp sayısı, *Tarımsal Yapı ve Üretim*, 1969'dan.
13. Sütun: İlaç serpmeye makinaları, (toz ve sıvı ilaçlar için kullanılan makinalar toplamı), *Ibid'*den (Tasrih edilmeyen sütunlardaki kategoriler diğer sütunlarda geçmektedir.)

olarak bu değişkenlerle, bağımsız kabul edilen değişkenler arasındaki ilişkiyi tanımlamaktadır.

Regresyon denklemlerinin (a) ve (b) değerleri; değişkenlerle ilgili standart sapmalar, aritmetik ortalamalar¹² ve r katsayıları kullanılarak ve dolaylı bir yol izlenerek hesaplanmıştır. Ancak, (a) ve (b) katsayıları, 13 değişkenin ifade edildiği birimlere tabidirler; bu yüzden, birbirleri ile (denklemler arasında) anlamlı bir karşılaştırmaya esas teşkil edemezler. Birimlerin aldatıcı görüntüsünü kaldırabilmek için, tamamen nispi bir kavram olan esneklikleri (ve esnekliklerin güven aralıklarını) hesaplamak gerekli görüldü. Tahlilimize esas teşkil eden ana değerler, böylece, Tablo XIII'ün 6. sütununda aranmalıdır.¹³

II

Toprak Temerküzü: İller itibariyle toprak (işletme) temerküzünün 1970'teki görünüşü (Bk. Harita 1), oldukça belirgin bir coğrafi tutarlılık ortaya koymaktadır(*). En büyük temerküz oranlarının (İstanbul istisnası ile), Güney-Doğu Anadolu'dan başlayıp, Akdeniz ve Ege kıyı şeridini (Muğla hariç) izleyerek İzmir ilinin Kuzey sınırlarına kadar uzadığı anlaşılmaktadır. Bu şeridin Kuzeyinde, Orta ve Doğu Anadolu illerini kısmen kapsayan, İç Anadolu'da Ankara'ya, Doğuda Erzurum'a kadar uzanan; ancak, Isparta ve Konya'nın Batısına geçmeyen ikinci (ve biraz daha hafif) bir «eşitsizlik şeridi» daha vardır. Buna karşılık, toprak temerküzünün en hafif olduğu bölge (yine İstanbul istisnası ile) Edirne'den Artvin'e kadar Kuzey Anadolu-Karadeniz şerididir. Kırşehir-Erzincan arasında bu şeridin Güneyi, Marmara çevresi ve Afyon-Muğla arasındaki Güney-Batı bölgesi, toprak temerküzünün nispeten hafif olduğu ikincil bölgeleri temsil ediyor.

İstatistikî ve iktisadî bakımdan temerküz oranları ile bağıntılı olabilecek 5 bağımsız değişken, çok düşük değerli esneklikler vermişlerdir: Temerküz oranı *G*'nin; ortalama işletme büyüklükleri, toprak verimliliği ve traktör ve sulama ile ilgili teknolojik göstergelere göre esneklikleri, +0,01 ile 0,06 arasında oynamaktadır. Bağıntılar, çok zayıf olmasına rağmen

¹² \bar{X} ve \bar{Y} değerlerini bizatihi önemli saymadığımız için ayrıca göstermiyoruz.

¹³ Nokta esnekliklerinin değil, doğrusal bir fonksiyonda anlam taşıyabilecek olan \bar{X} ve \bar{Y} değerlerinden hesaplanan ortalama esnekliklerin kullanıldığına dikkati çekelim: $y = a + bx$ denkleminde $dy/dx = b$ olduğuna göre, ve tanım gereği $E_{yx} = (\bar{X}/\bar{Y})(dy/dx) = \bar{X}/\bar{Y} \cdot b$ olur.

*Haritalar makalenin sonunda yer almaktadır.

men, genellikle umulan yöndedir: Ortalama işletme büyüklüğü arttıkça **G** büyümekte; traktör kullanımı (aile veya alana göre) azaldıkça **G** düşmektedir. Buna karşılık sulama¹⁴ ve toprak verimliliğinin **G** ile negatif, fakat yine çok zayıf birer bağıntı içinde oldukları görülmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, bir bölüşüm değişkeni olan toprak temerküzü bizim ele aldığımız teknolojik-iktisadî değişkenlerden geniş ölçüde bağımsızdır.¹⁵ Bu sonucun, bölüşümü teknolojik değişkenlerce belirlenmeye çabalayan «üretim fonksiyonu» yaklaşımları ile uzlaşmayan; bölüşümün «eksojen» niteliğini vurgulayan teorik yaklaşımları destekleyen niteliğine işaret etmekle yetinelim.

Gerçekten de, toprak temerküzünde iller itibariyle gözlenen farklılaşmaların coğrafi yansımaları, kolaylıkla nicel bir analize oturtulamayacak tarihî-kültürel-sosyolojik unsurlar sezdirmektedir. Büyük eşitsizliklerin gözlendiği Güney-Doğu olgusunu, tasfiye edilememiş yarı-feodal bir toprak düzeni ile mi açıklayabiliriz? Bu taktirde, yarı-feodal ilişkilerin yaygın olduğu genellikle kabul edilen Tunceli, Muş, Ağrı gibi Doğu Anadolu illerinde gözlenen nispeten hafif toprak temerküzünün ayrıca açıklanması gerekiyor. Bu noktada, geleneksel Arap toprak düzeninin tarihî etki alanı ile ilgili bazı varsayımların Güney-Doğu olgusuna ışık tutma ihtimali akla gelmektedir. Benzer bir mesele, piyasa ilişkilerinin gelişmesi ile toprak temerküzü arasındaki bağıntı aranırken doğmaktadır. Piyasa için üretimin en gelişkin olduğu Akdeniz-Ege şeridi ile Marmara-Doğu Karadeniz kıyıları (Bk. Harita 3), toprak temerküzü açısından yeknesak bir görüntü içinde değildirler. Birinci bölgeler grubu çok yüksek, ikincisi ise çok düşük temerküz oranları vermektedir. Bu nedenle, **G** ile (piyasaya açılmanın kaba bir göstergesi sayılabilecek olan) T_h arasındaki (r) ve (t) değerleri kullanılamayacak kadar düşük çıkmaktadır. Meselenin (kabaca da olsa nicelleştirilebilen) *genel olarak* piyasada açılma göstergeleri ile açıklanamayacağı; ancak piyasa ilişkilerinin *özel* bazı biçimler içinde, yani kapitalist üretim ilişkilerini genişleterek oluşmasının toprak temerküzünü artırdığı varsayımına yönelmenin anlamlı olabileceği sezilmektedir. Ne var ki, piyasaya açılmanın bu özel biçimlerini nicel göstergelere indirgemek şu anda mümkün değildir. Bu noktalarda, nicel analizin sürekli veya geçici sınırlarına ulaşmış oluyoruz.

¹⁴ Tablo XII'deki teknolojik değişkenlerin (9-13. sütunlar) değerleri *düşükçe* teknolojik ileriliği temsil ettiklerine işaret etmiştik. Tablo XIII'te bu değişkenlerle ilgili b ve E_{yx} değerlerinin işaretlerinin yorumlanmasında bu noktaya yeniden dikkati çekelim.

¹⁵ **G** ile h_a ve **G** ile h_t (veya T_t) arasındaki r ve t değerleri kritik değerlerin altında olduğu için bunların regresyon analizine gerek görülmemiştir.

T A B L O XIII

Değişkenler Arası İlişkileri Gösteren Katsayılar

(1) Denklem ($y=a+bx$)	(2) r	(3) a	(4) b	(5) E_{yx}	(6) E'_{yx} in % 95 Güven Aralığı
1) $G=a+bM$	0,272	0,507	0,00037	0,058	0,015—→ 0,101
2) $G=a+bh_t$	— 0,310	0,695	— 0,00007	— 0,029	— 0,048—→ 0,010
3) $G=a+b tr_a$	— 0,314	0,543	— 0,000005	— 0,010	— 0,016—→ 0,004
4) $G=a+b tr_t$	— 0,276	0,545	— 0,000007	— 0,013	— 0,023—→ 0,003
5) $G=a+b s_t$	0,314	0,410	0,000003	0,024	0,009—→ 0,039
6) $m_2=a+b M$	0,351	18,7	0,0554	0,199	0,087—→ 0,311
7) $m_2=a+b h_a$	0,451	15,4	0,007	0,338	0,197—→ 0,470
8) $m_2=a+b h_t$	— 0,306	25,1	— 0,0079	— 0,077	— 0,123—→ 0,026
9) $m_2=a+b G$	0,715	— 21,1	82,4872	1,905	1,513—→ 2,297
10) $m_2=a+b tr_a$	— 0,404	24,1	— 0,0007	— 0,035	— 0,052—→ 0,018
11) $m_2=a+b tr_t$	— 0,395	24,5	— 0,0011	— 0,051	— 0,075—→ 0,026
12) $M=a+b T_t$	0,316	— 32,4	1,4175	1,386	0,510—→ 2,262

TABLO XIII'ün Devamı

13) $M=a+b$ T_h	0,494	7,1	1,7140	0,915	0,576	→	1,254
14) $M=a+b$ tr_a	— 0,245	86,8	— 0,0027	— 0,037	— 0,068	→	— 0,006
15) $M=a+b$ tr_t	— 0,223	88,0	— 0,0040	— 0,051	— 0,098	→	— 0,004
16) $M=a+b$ s_a	— 0,340	91,5	— 0,0052	— 0,093	— 0,147	→	— 0,039
17) $h_a=a+b$ M	0,499	7030	51,0124	0,378	0,240	→	0,516
18) $h_a=a+b$ T_h	— 0,288	15866	— 10,2152	— 0,040	— 0,068	→	— 0,012
19) $h_a=a+b$ s_a	— 0,275	11941	— 0,4275	— 0,057	— 0,099	→	— 0,015
20) $h_a=a+b$ i_a	— 0,253	11782	— 2,7718	— 0,043	— 0,078	→	— 0,008
21) $h_t=a+b$ M	— 0,323	393	— 1,9853	— 0,732	— 1,184	→	— 0,280
22) $h_t=a+b$ T_t	— 0,365	1051	— 10,0636	— 3,631	— 5,581	→	— 1,681
23) $h_t=a+b$ T_h	— 0,549	750	— 11,7080	— 2,305	— 3,045	→	— 1,565
24) $h_t=a+b$ tr_a	0,854	160	0,0569	0,293	0,255	→	0,331
25) $h_t=a+b$ s_a	0,591	144	0,552	0,365	0,260	→	0,470
26) $tr_a=a+b$ s_a	0,803	— 519	1,1258	1,443	1,216	→	1,670
27) $tr_t=a+b$ s_t	0,232	685	0,0954	0,360	0,042	→	0,678

Açıklamalar :

1. Sütündeki sembollerin ifade ettiği değişkenler için bk. Tablo XII.
2. Sütun (r) : 1. Sütündeki değişkenler arasındaki korelasyon katsayısı. Tablo XII'deki verilerden hesaplanmıştır.
3. ve 4. Sütun : (a ve b) : Regresyon denkleminin parametreleri.
5. Sütun (E_{yx}) : y 'nin x 'e göre ortalama esnekliği
6. Sütun : E_{yx} 'in % 95 Güven Aralığı

Kaynak : Tablo XII.

III

Topraksızlık ve Mülksüzleşme: 1970 Tarım Sayımı, topraksızlaşan köylülerin, yani mülksüzleşmenin göstergesi olarak kabul edilebilecek üç ana kategori içermektedir. Bunları gözden geçirmek yararlı olacaktır.

1. Topraksız Aileler: Bu grup, 5000'den az nüfuslu yerleşme yerlerinde toprak işlemeyen ve hayvancılık ta yapmayan aileleri içerir. Bunlara ortakçı ve kiraçılar dahil değil; ancak, tarım işçilerinin (ve işsizlerin) yanı sıra, esnaf-zanaatkâr, memur gibi çiftçilikle ilgisi olmayan unsurlar dahildir.¹⁶ Hatta, tarım dışı üretim kollarında (madencilik, inşaat, karayolları, sanayi) çalışmakta olup kırsal bölgelerde oturan işçiler de bu kategorinin içine girmektedir. Bu grubun iç bileşimi üzerinde DPT'nca yayınlanan ve 1970 Tarım Sayımı ile aşağı yukarı aynı zamanda yapılmış bir ankete dayanan *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri* adlı çalışmada bazı bilgiler bulmak mümkündür. Bu çalışmaya göre, köylerde oturan 16 ve + yaşlardaki erkek nüfusun %16'sının, Tarım Sayımında kullanılan anlamda «topraksız» olduğu anlaşılıyor. Bu oranın %3,3'ü işçi, %2,4'ü işsiz, %6,2'si esnaf-zanaatkâr, %2,6'sı memur ve %1,5'i öğrencidir. «İşçi» nüfusun yarısından biraz fazlası tarım işçisi, gerisi ise inşaat, maden, karayolu ve sanayi işçisidir.¹⁷ Buna rağmen, köyde oturup da «işsiz» olan veya tarım-dışı üretim kollarında işçilik yapan nüfusun tümünü de tarım işçileriyle beraber topraksızlaşmış köylüler saymak gerçekçi bir yaklaşım olmaktadır. Buna göre, yukarıdaki oranlardan hareketle (ve «öğrenci» kategorisini çıkarırsak), «topraksız» ailelerin %40'ı civarında bir oranını gerçek anlamıyla topraksızlaşmış köylüler kabul edebiliriz. Ne var ki, iller-arası farklılaşmaya dayanan araştırmamızda, «topraksız aileler»in iç bölünüşünün illere yansımaları tesbit edemediğimizden, Tarım Sayımının illere ait «topraksız aileler» rakamları herhangi bir indirme uygulanmadan aynen alınmıştır.

2. Sadece Hayvancılıkla İstigal Eden Aileler: Tarım Sayımı, yukarıda açıklanan «topraksız aileler»e ilâveten, sadece hayvancılık yapan aileleri de ayrı olarak tesbit etmiştir. Tarımın bünyesinde hayvancılık-bitkisel

¹⁶ Topraksız aileler oranında % 31 ile İstanbul'un en başta gelmesinin başlıca nedenlerinden biri, İstanbul ilinde 5000'den az nüfuslu yerleşme yerlerinde çiftçilik ve köylülükle hiç ilgisi olmayan kalabalık grupların varlığı olsa gerektir.

¹⁷ *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri*, Ankara 1970, DPT, Rapor I, s. 53. Raporun yazarları, «işçiler» kategorisinin araştırmalarında düşük temsil edildiğini tahmin ediyorlar. (*Ibid.*, s. 54.)

üretim tipi bir ihtisaslaşmanın zayıf olduğu Türkiye şartlarında, bu kategoriye giren ailelerin büyük çoğunluğunun da *topraksızlaşmış köylüler* olduğu gerçekçi bir varsayım olsa gerektir.

3. Tümü Başkasına Ait Topraklar Üzerinde Kiracılık ve Ortakçılık Yapan Aileler ile İşlediği Toprağın %50'sinden Azına Malik Olan Aileler: Bu grup içerisinde Ricardo'cu anlamda kapitalist-kiracılar bulunmakla birlikte, *aile sayısı* olarak (işlenen alan değil) bunların büyük çoğunluğunun küçük işletmelerden oluştuğu Tarım Sayımından ortaya çıkmaktadır.¹⁸ Bu nedenle grubun topraksızlaşmış veya topraksızlaşmakta olan köylülerden saymak, tahlile büyük bir hata payı getirmeyecektir.

İktisadî tahlil bakımından bu üç kategorinin kırsal nüfusa oranının (m_2), bu unsurlardan tek başına herhangi birinden daha anlamlı olacağını kabul ettik.¹⁹

Bu anlamda *mülksüzleşme göstergesi* olarak kabul ettiğimiz m_2 , aynen **G** gibi bir bölüşüm kategorisidir. Bu iki kavram, istatistikî kategoriler olarak birbirinden bağımsızdır; yani, **G**'nin hesaplanmasına esas teşkil eden dağılımlara topraksız işletmeler dahil edilmemiştir.²⁰ Buna rağmen m_2 'ye ait esnekliklerden en büyüğü **G**'ye göre olanıdır: +1,9 ($r = +0,715$; $r^2 = 0,511$) Mülksüzleşmenin toprak temerküzü ile yakın bağıntısını gösteren bu tesbiti, Harita 1 ile Harita 2'nin karşılaştırılmasından doğrulamak da mümkündür: Yüksek bir toprak temerküzü gösteren Güney Doğu-Akdeniz-Ege şeridi mülksüzleşme oranında da yine önde gelmektedir. Şu farkla ki, mülksüzleşmede bu şerit Muğla ve Çanakkale'yi de içererek kesintisiz uzanırken, toprak temerküzünde önde gelen Hakkâri, Bitlis gibi bazı iller geriye düşmekte; Malatya-Elâzığ-Diyarbakır-Siirt çizgisinin Kuzeyindeki Doğu illeri nispeten hafif bir mülksüzleşme göstermekte;

¹⁸ Bu grup içerisinde 200 ve + dekarlık işletme gruplarına giren ailelerin sayısı, 1970 Tarım Sayımında 12.329'dur. Bu grubun Türkiye toplamı ise, 256.328 ailedir. Bu durumda, 3. «mülksüzler» grubunun içerisinde % 5'in altında bir oran oluşturan, muhtemel kapitalist kiracı aileleri sayısını bu gruptan ayırmamak önemli bir hata payı getirmeyecektir. Ancak bu grubun işlenen alan üzerindeki payının küçümsenecek boyutları aştığına işaret etmiştik.

¹⁹ Esasen m_2 ile ilgili r ve t değerleri de, m_1 'in karşılaştırılabilir değerlerinden daha yüksek bulunmuştur.

²⁰ Bu yapılsa idi, topraksızlar oranının yüksek olduğu illerde, dağılımdan sıfır pay alan nüfusun oranı da yüksek olurdu ve topraksızlık, tanım gereği **G** oranını artırırdu. Bu takdirde, **G** ile m_2 arasındaki bağıntıları gösteren katsayıların analitik değeri geniş ölçüde ortadan kalkardı.

İç Anadolu'nun yüksek toprak temerküzü taşıyan illeri olan Ankara, Konya (ve Güney Batıda Isparta'nın) yerlerini, mülksüzleşme oranları bakımından Eskişehir, Afyon ve Burdur almaktadır. Karadeniz-Kuzey Anadolu ve Marmara'nın görünüşü ise (Çanakkale hariç) her iki bölüşüm göstergesi bakımından yakın paralellik göstermektedir.

Mülksüzleşme oranının, yarı-feodal bir yapıya ve kapitalizme yönelik piyasa ilişkilerine paralel olarak genişlediği; ancak toprak temerküzüne kıyasla bu değişken üzerinde kapitalist ilişkilerin yarı-feodal ilişkilerden daha belirleyici bir ağırlık taşıdığı söylenebilir.

Buna karşılık, m_2 ile bağıntısı aranan diğer 5 değişken için (ortalama işletme büyüklüğü, emek ve toprak verimlilikleri, traktör başına aile ve traktör başına işlenen alan) çok daha düşük esneklikler bulunmuştur: /0,04 ile 0,34/ arası. Mülksüzleşme oranının işletme büyüklüğü ve emek verimliliğine göre pozitif fakat pek kuvvetli olmayan (0,199 ve 0,338) esneklikler gösterdiği; toprak verimliliğine göre zayıf bir negatif esneklik verdiği (-0,077); oldukça güçlü bir bağıntının beklenebileceği mülksüzleşme-traktör kullanımı esnekliklerinin ise daha da zayıf bulunduğu Tablo XIII'te görülmektedir.

Bir bölüşüm değişkeninin, saf teknolojik veya teknolojik niteliği ağır basan iktisadî değişkenlerce belirlenmesi yerine, diğer bölüşüm değişkenleriyle yakın bağlantı göstermesi, bölüşümün «eksojenliği» üzerindeki tezleri destekler görünmelidir.

IV

Ortalama İşletme Büyüklüğü veya Toprak/Emek Oranı: Tablo XII'de M sembolü ile ifade edilen ortalama işletme büyüklüklerinin Türkiye'de ele aldığımız değişkenler arasında esas olarak ürün bileşimi ile bağıntılı olduğu belirmektedir. Ülkemizde Orta, İç-Batı Anadolu illeri ile Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun bazı yöreleri tahıl üretiminde nispi olarak başta gelmektedir (Bk. Harita 3).²¹ Çok sıkı bir paralellik olmamakla birlikte, toprak/emek oranının kural olarak tahılcı bölgelerde yüksek olduğu Harita 3'ün Harita 4 ile karşılaştırılmasından ortaya çıkıyor.

²¹ Tablo XII'nin T_t ve T_h oranlarından her ikisi de tahılın nispi önemini göstermekle birlikte, T_h 'yi diğerine tercih etmek uygun olacaktır. Zira, T_t , (a) ekilen alan üzerinden hesaplanıp nadası (nadas alanının hangi ürünlere ait olduğu tesbit edilemediği için) dışarıda bırakmakta ve (b) meyvelikleri içermediği için, örneğin Doğu Karadeniz illerinde tahılın önemini suni olarak abartmaktadır.

Tablo XIII'te M 'ye ait esneklikler de aynı sonucu veriyor. M 'nin T_t 'ye ve T_h 'ye göre esneklikleri $+1$ civarındadır (1,386 ve 0,915). Buna karşılık traktör kullanımı ve sulama azaldıkça (tr_a , tr_t ve s_a büyüdükçe) ortalama işletme büyüklüklerinin düştüğü ancak bu bağıntının zayıf olduğu ortaya çıkmaktadır: M 'nin sözü edilen teknolojik değişkenlere göre esneklikleri, sırası ile, $-0,037$, $-0,051$ ve $-0,093$ 'tür.

İşletme büyüklüklerini belirleyen ana etken olarak görülen ürün bileşiminin, arazinin yapısı, toprağın niteliği ve iklim şartlarına ne derecede bağımlı olduğunu Türkiye için ortaya koyan çalışmalardan haberdar değiliz. Geleneksel tarım, piyasaya açıldıkça çiftçi, geçimlik üretimde ana rolü oynayan tahıl ile kural olarak tamamen piyasa için üretilen sınaî bitkiler, sebze, meyve gibi ürünler arasında seçim yapma durumuna girer. Bu seçimde, toprağın gayri safi parasal getirisi ile üretim maliyetlerini her ürün için ayrı ayrı hesaplayan rasyonel bir karar verme sürecinin yanı sıra, bizatihi bir teknolojik değişme sayılabilecek olan ürün değiştirmeye karşı özellikle küçük üreticiden gelecek olan geleneksel direniş de rol oynayacaktır. Bu direnişin tamamen «irrasyonel» olduğu da söylenemez. Zira, üretim hasılatı-maliyetler hesabı sonunda tamamen piyasaya yönelik bir üründe ihtisaslaşan küçük üretici, ailesinin besin dahil tüketimini artık kendi toprağından değil, artan oranlarda piyasadan sağlayacaktır. Farklı bir ifadeyle, kendi tüketimi için gerekli «işletme sermayesine» nakdî olarak ihtiyaç duyacaktır. Banka kredilerince karşılanamayan bu ihtiyaç, küçük üreticinin tefeci-tüccar sömürüsü diye bilinen olguyla karşılaşması anlamına gelir. Son yıllarda, tütün, fındık, pamuk ve bahçe tarımı ile uğraşan küçük üretici kitlelerin tefeci-tüccar sömürüsü karşındaki problemleri, kamu oyunun, hatta akademik çevrelerin dikkatini çekmeye başlamıştır.

Arkasında yatan coğrafi ve sosyo-ekonomik etkenleri henüz iyice bilemediğimiz ürünler bileşimi seçimi yapıldıktan sonra, ürünlerden her birine göre değişen bir optimal işletme büyüklüğü var mıdır? Türkiye'de çeşitli ürünlere göre işletme büyüklüğü-toprak verimliliği bağıntısı üzerinde aşağıda duracağız. Şu kadarına işaret edelim ki, mısır dışındaki tahıl ürünlerinde hektar başına g.s. hasıla ile işletme büyüklükleri arasında pozitif bir bağıntı vardır; bu bağıntının, diğer ürünlerden genel olarak daha güçlü olduğu görülmektedir. Tahılcı bölgelerde daha büyük işletmelerin gözlenmesinin rasyonel bir dayanağı olduğu, böylece belirmiş olmaktadır.

V

Emek Verimliliği: İstatistikî verilerden elde edilen G.S. Parasal Hasıla/Aile Sayısı oranını, emek verimliliğinin bir göstergesi sayabiliriz; ancak,

bunu yaparken herşeyden önce her aile içinde üretime katılanların sayısının (ve hatta ana çizgileriyle yaş ve cinsiyet bileşiminin) iller itibariyle farklılık göstermediğini varsayıyor ve parasal ve fizikî verim kavramları arasındaki farklılardan doğan ve çoğunlukla ürün fiyatları ile ilgili meselelerden gelen güçlükleri ihmal ediyoruz.

G.S. Parasal Hasıla /Aile oranı, *aile başına çiftçi geliri* kavramına da tekabül eder mi? Hayvancılık gelirlerini ihmal edersek, bu iki kavram arasındaki fark, esas olarak, gayri safi hasılanın üretim giderlerini de içeren bir kavram olmasından doğar.²² Türkiye millî geliri üzerinde DPT ve DİE'nün ortaklaşa yaptıkları yeni bir çalışmanın verilerine göre, bitkisel üretimde, üretim giderlerinin (bizim kullandığımız anlamda) g.s. hasıla içindeki oranı 1970'te yaklaşık olarak %21,5 idi.²³ Ancak bu oranın ürünler, iller ve işletme büyüklükleri arasında yeknesak olduğunu varsayamadığımızı göre; elimizdeki illere göre g.s. hasıla /aile değerlerini, aile başına gelirse dönüştüremiyoruz. Ayrıca bunu yapabilseydik bile, net hasılanın içinden çiftçi olmayan grupların paylarını ayırmadan çiftçi gelirine ulaşmış olamazdık. Kullanılan fiyatlar çiftçi eline geçen fiyatlar olduğu sürece, net hasıladan pay alan önemli gelir kategorileri; rant (bankalara, ve tefecilere ödenen) faiz ve üretim giderlerine katılmadığı taktirde²⁴ tarım işçilerine ödenen ücretlerdir. Net hasıladan bu fiilî gelir ödemeleri düşüldükten sonra net çiftçi gelirine ulaşmak mümkün olur.

Böylece, esas olarak emek verimliliğinin bir göstergesi olarak alınan g.s. hasıla /aile oranı ile teknolojik değişkenler arasında kuvvetli bağıntılar tesbit edilememiştir. En anlamlı bağıntı, emek verimliliği-traktör kullanımı arasında düşünülebilirdi; ancak, verilerimiz, bu bağıntıyı temsil eden (r) ve (t) katsayılarını kullanılamayacak derecede düşük vermişlerdir: $r(h_a, tr_a) = -0,063$; $r(h_a, tr_t) = -0,121$. Regresyon denklemlerinin kullanıldığı emek verimliliği ile sulama ve ilaçlama bağıntılarında ise düşük esnek-

²² Burada kullandığımız «G.S. parasal hasıla» kavramı, Türkiye'deki millî gelir terminolojisinde, «üretim kıymeti» adı ile anılmaktadır. Millî gelir hesaplarında, Üretim Kıymeti — Üretim Giderleri = G.S. Hasıla; G.S. Hasıla — Aşınma = Safi Hasıla, tanımları kullanılmaktadır. (Bk. *Türkiye Millî Geliri, Kaynak ve Yöntemler*, 1962-1971, DİE, Ankara 1972, s. 17).

²³ *Ibid.*, ss. 17-18'den hesaplanmıştır.

²⁴ Türkiye millî gelir hesaplarında, üretim giderleri kategorisine (bitkisel üretimde) tohumluk, kimyasal gübre, akaryakıt, tamir, parça, bakım, zayıat, ziraî ilaçlar ve sulama kalemleri girmekte; ücretler (ve keza faiz, rant giderleri) alınmamaktadır. Kanımızca bu, teorik olarak da doğru bir yaklaşımdır. (*Ibid.*, s. 18)

likler elde edilmiştir: /0,06/ ve /0,04/. Aynı derecede zayıf bir esneklik, $h_a = a + bT_h$ denklemi için de geçerlidir: -0,004. Buna karşılık, emek verimliliğinin, ortalama işletme büyüklüğü ile (ekstansif tarım ile) daha güçlü bir bağıntı gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu bağıntıyı temsil eden esneklik, 0,378'dir.

Ürün bileşimi ve teknolojik değişkenlerle emek verimliliği arasındaki zayıf olarak tesbit edilen bağıntıların üzerinde daha fazla durmayacağız. Bu tesbitin, kullanılan verilerden mi; illere ait bulgulardan bu konuda genellemelere gitmenin güçlüğünden mi; yoksa, geleneksel tarımın beklenen doğrultuda bağıntıları vermeyecek etkenlere tabi oluşundan mı geldiğini tartışmayacağız. Emek ve toprak verimlilikleri ile toprak/emek oranı arasındaki tanımsal bağıntılar ise biraz aşağıda ele alınacaktır.

VI

Toprak Verimliliği: Kullandığımız h_t kavramı, toprağın parasal anlamda verimliliğini göstermekte; fiyatların etkisini içererek fizikî verimlilikten ayrılmaktadır.

Harita 6, toprak verimliliğinin iller arasındaki nispi sıralanışını ortaya koyuyor. Tahmin edileceği gibi, Doğu Karadeniz, Akdeniz, Ege ve kısmen Marmara, toprak verimliliğinin önde bölgeleridir.

Tanım gereği, $h_a = Mh_t$.²⁵ Bu nedenle, yüksek bir toprak verimliliği, *ceteris paribus*, emek verimliliğinin de yüksek olmasına sebep olabilir. 5. Harita ile 6. Harita karşılaştırıldığında, Akdeniz-Ege-Marmara bölgelerinde (emek verimliliğinde nispeten geride kalan Muğla, Balıkesir ve Kırklareli ile toprak verimliliğinde nispi olarak önlerde yer alamayan Tekirdağ dışında) h_a ile h_t arasında yakın bir paralellik görülmektedir. Buna karşılık, $h_a = Mh_t$ özdeşliği, Tablo XIII'ün 21. denkleminin tesbit ettiği gibi M ile h_t arasında negatif bir bağıntıyı gizlemekte ise; h_t 'deki artışlar M 'deki azalmalarla birlikte meydana geleceğinden h_a 'nın bu iki değişkene karşı alacağı değerler, M ile h_t arasındaki ilişkiye göre belirlenir. Bunun da, her il ve bölge için değişen katsayıların etkisi altında

²⁵ H =Hasıla; T =İşlenen Alan; A =Aile Sayısı (Emek) ise; $h_a = \frac{H}{A}$; $M = \frac{T}{A}$;

$$h_t = \frac{H}{T} \text{ olarak tanımlanır. } \frac{H}{A} = \frac{T}{A} \cdot \frac{H}{T}; \text{ yani, } h_a = Mh_t.$$

farklı sonuçlar verebileceği, yine Harita 5 ve 6'nın Ankara, Konya, Nevşehir, Kırşehir, Kayseri, Urfa gibi ekstansif tarım yapılan bölgeler ile Doğu Karadeniz bakımından karşılaştırılmasından ortaya çıkıyor. **M** değerleri yüksek, buna karşılık **h_t** değerleri en düşük düzeylerde olan birinci grup illerde, emek verimliliği Türkiye ölçülerine göre önde gelmektedir. Buna karşılık, en düşük **M** değerlerine sahip olan Doğu Karadeniz illerinin çoğu, toprak verimliliği bakımından en üst düzeylerde, emek verimliliği bakımından ise en geride kalmaktadır.

Bizim bu çalışmada teşebbüs etmediğimiz çoklu korelasyon ve regresyon analizi bu meseleye ışık tutabilir. Sadece, emek verimliliği ile işletme büyüklüğü+toprak verimliliği arasındaki çoklu korelasyon katsayısı hesaplanmıştır: $R(h_a)(Mh_t) = +0,577$. Bu pozitif korelasyonun yorumu, toprak verimliliği ile işletme büyüklüğü arasındaki negatif bağıntının, emek verimliliği ile diğer iki değişken arasındaki tanımsal pozitif bağıntıyı ifna edecek güçte olmadığı biçiminde olacaktır. Ancak, Türkiye düzeyinde doğru olan bu genellemenin Doğu Karadeniz'de ve yukarıda sayılmış bazı ekstansif tarım bölgelerinde geçerli olmadığı; bütüncül analizin bu noktada yetersiz kaldığı söylenebilir.

Toprak verimliliği ile bağıntısı olan değişkenlere ayrı ayrı bakıldığında (bk. Tablo XIII, 21-25. denklemler), genel olarak yüksek esnekliklerle karşılaştığı tesbit edilmektedir. En düşük iki esneklik toprak verimliliğinin traktör kullanımı ve sulamaya karşı esneklikleridir: /0,293/ ve /0,365/. Bunların ikisi de negatif²⁶ bağıntıları temsil etmektedir. Traktörün bizatihi toprak verimliliği üzerinde pozitif bir etki yaratmayacağı tabiidir. Ancak, sulama-toprak verimliliği arasında (pek güçlü olmasa dahi) negatif bir bağıntı çıkması düşündürücü olabilir. Bunun başlıca nedeni, toprak verimliliğinde en önde gelen bölgeler arasında yer alan Doğu Karadeniz illerinin, iklim şartlarının elverişliliği yüzünden sulamaya ihtiyaç duymaması ve hatta bir bütün olarak Türkiye'de toprağın veriminin insan yapısı teknolojik unsurlardan (örneğin sulama yatırımlarından) ziyade, hâlâ (ürün bileşimini de içeren) tabiat şartları ile belirlenmekte olmasıdır.²⁷ Nitekim, toprak verimliliğinin **T_t** ve **T_h**'ye göre esnekliği-3,6 ve -2,3 olarak bulunmaktadır.

²⁶ Tablo XII'nin 9.-13. değişkenlerinin tanımlanma biçimi yüzünden, bunların artan değerlerinin teknolojik gerilemeye tekabül ettiklerini belirtmiştik.

²⁷ 63 il arasında toprak verimliliği bakımından, Rize, Trabzon Artvin ve Giresun sırası ile, 1., 2., 3. ve 6. geldikleri halde, aile başına motopomp oranı bakımından, yine aynı sıra ile 60., 61., 52. ve 58.; hektar başına motopomp oranında ise 54., 60., 36. ve 52. gelmektedirler.

Buna karşılık yukarıda da kısaca değinildiği gibi, Türkiye çapındaki veriler, toprak verimliliğinin işletme büyüklüğüne göre -1'e yaklaşan negatif bir esneklik gösterdiğini ortaya koymaktadır: $E(h_t, M) = -0,732$; güven sınırları: $-1,184 \rightarrow -0,280$. Birçok politika meselesi, örneğin toprak reformunun verimliliğe ve tarımsal üretim hacmine etkileri gibi aktüel konular bakımından anlam taşıyan bu ilişki üzerinde ayrıca durmakta yarar vardır.

Bizim tesbit ettiğimiz negatif esneklik, il ortalamalarından hareketle, işletme büyüklüğü-toprak verimliliği bağıntısını saf anlamı ile ortaya koymakta mıdır? Bu meseleye, bizimki gibi bütüncül bir yaklaşımın aydınlık getireceği şüphelidir. Biz, bir anlamda, her biri bir ortalama olan 63 gözlemden hareketle Türkiye düzeyinde bir genelleme yapmaya yönelecek olursak, gözlemlerden her birinin araştırılan bağıntıya değişik cevaplar getiren farklılaşmaların muhassalası olduğunu dikkatten uzak tutmamalıyız ve örneğin, tesbit edilen -1 civarında bir esneklikle işletme büyüklüğü-verim meselesini çözülmüş kabul edebilmek için yapılması gereken varsayımların neler olduğunu açıkça ortaya koymalıyız. Bu varsayımların en önemlileri, bütün Türkiye için homojen toprak-iklim şartları, ürünler arası ikamenin serbestçe ve maliyetsizce yapılabileceği ve bütün ürünler için aynı işletme büyüklüğü-verim ilişkisi, olarak sayılabilir. Bu cüretli varsayımları meşru görmedigimiz ve bu yüzden yapmadığımız sürece, tesbit ettiğimiz negatif esneklik sadece şu bağıntıları gösteriyor olabilir: (a) Türkiye'de sınaî bitkilerde ve bahçecilikte ortalama işletme büyüklüğü tahıldakinden daha düşüktür; (b) sınaî v.b. bitkilerde dekar başına parasal getiri, tahıldakinden daha yüksektir. Bu iki bağıntıyı da daha önce birbirinden bağımsız olarak tesbit etmiş idik. (Bk. Tablo XIII, 12.,13. ve 23. denklemler.)

Demek oluyor ki, toprak verimliliği-işletme büyüklüğü bağıntısını yukarıdaki bütüncül düzeyde tesbit etmek sakıncalı görülmelidir. İncelenen bölgesel birimin illerden ilçelere indirilmesi ve Türkiye'deki 600 civarındaki ilçeye ait verilerden bizim 63 il için yaptığımız hesapların yapılması bugün için mümkündür ve bu, araştırmayı çok daha anlamlı sonuçlara ulaştıracaktır. İşletme büyüklüğü-verimlilik bağıntısına bölgesel farklılıklardan değil, ürünlerden yaklaşmak da mümkündür ve başlıca ürünlere ait Türkiye verilerinden bu hesaplama hemen aşağıda işaret edeceğimiz gibi yapılabilir. İlçeler düzeyindeki bölgesel farklılaşmayla ürünler yaklaşımını birleştiren bir yöntem ise, diğerlerinden her bakımdan üstün olacaktır.

1970 Tarım Sayımının, başlıca tarım ürünleri için işletme büyüklüklerine göre, üretim ve işlenen alan verileri henüz hazır değildir. Buna kar-

şılık 1963 Tarım Sayımının yayınlanan sonuçları arasında, yüzdeler kullanılmakla birlikte, sözü geçen bağıntıları tesbite imkân veren tablolar vardır.²⁸ Nitekim iki araştırmacı bu verilerden hareketle işletme büyüklüğü-verim bağıntısı üzerinde çalışmışlardır.²⁹ Biz de yüzdeli tablolar üzerinden yapılan kaba hesaplarla, bazı ürünler için işletme büyüklüğü-verim doğrusal bağıntısının işaretini tesbit ettik. Buna göre, sulu pamuk tarımında, buğday, arpa ve şeker pancarı üretiminde (Türkiye düzeyinde) işletme büyüklüğü ile toprak verimliliği arasında pozitif bağıntı; sulanmayan pamuk, mısır, tütün, ayçiçeği ve fasülye üretiminde ise negatif bağıntı tesbit olunmaktadır. Toprak verimliliğinin maksimum olduğu işletme dilimleri ise şöyledir:³⁰

Buğday: 2501-5000 Dekar

Arpa: 2501-5000 Dekar

Ş.Pancarı: 2501-5000 Dekar

Sulu Pamuk: 101-200 Dekar

Tütün: 41-50 dekar

Susuz Pamuk: 31-40 Dekar

Fasülye: 11-20 Dekar

Ayçiçeği: 6-10 Dekar

Mısır: 1-5 Dekar

VII

Teknolojik Değişkenler Arası İlişkiler: Tahlilimizde bağımsız değişkenler olarak ele alınan teknolojik göstergelerden, traktör kullanımı ile sulama arasında (özellikle tr_a ile s_a arasında) yüksek ve pozitif bir bağıntı tesbit edilmiştir. Bu, araştırmamızın bütüncüllük düzeyinde sulama ile traktör arasında ikame ilişkilerinin bulunmadığını gösterir. Bu bulgu, traktör ve motopomp arasında tamamlama ilişkilerine dayanan sabit girdi

²⁸ 1963 Genel Tarım Sayımı Örneklemeye Sonuçları, ss. 22-31.

²⁹ A. Vural Öktem, «Türkiye'de Ziraî İşletme Büyüklükleri ve Prodüktiviteye Tesiri», *SBF Dergisi*, Haziran 1966 ve Hamurdan, *op.cit.*

³⁰ Regresyon doğrularının eğimlerinin hesaplanmasında (ve maksimum verim dilimlerinin tesbitinde) 5000 ve + dekarlık açık dilim dikkate alınmamıştır. Bunun nedeni, her ürün için 5000 ve + dekarlık işletmelerin ortalama büyüklüğünü sadece %'lerle verilmiş tablolardan çıkarmanın ve diğer dilimler için yapılan, *dilim orta noktası = ortalama işletme büyüklüğü* varsayımını yapmanın mümkün olmayışdır.

katsayılarının varlığın gösterebileceği gibi, her iki teknolojik göstergenin ortak bir değişkene bağlı olduğu biçiminde de yorumlanabilir.

Bu araştırmada nicel olarak tesbit etmediğimiz çiftçi net gelirlerinin, traktör, motopomp, ilaç sıkma makinaları gibi üretim araçlarının kullanım düzeyini belirleyen bağımsız bir değişken addedilmesi en akla yakın varsayımlardan biri olarak görülebilir.

Gerçekten de, araştırmamızın ortaya çıkardığı sonuçlardan birisi, teknolojik göstergelerimizin Türkiye tarımının yapısını belirleyen bağımsız değişkenler olarak bir hayli önemsiz etkileri olduğudur. Bu sonucu, teknolojik verilerin çok sağlıklı olmayışı yüzünden ihtiyatla yorumlamak gerekir; ancak, yine de, Türkiye tarımının mevcut gelişme düzeyinde sulama, traktör, ilaçlama (ve muhtemelen gübreleme) gibi girdilerin açıklayıcı (bağımsız) değişkenler olarak ele alınmaktan ziyade, açıklanması gereken (bağımlı) değişkenler olarak araştırılmasının daha doğru bir yaklaşım olacağı, kanımızca, ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık, teknolojik değişkenlerden, *a priori* olarak beklenen etkiler, tekniğin geri olduğu bir tarımsal düzeyde, nihaî olarak tabii ortamca belirlenen ürün bileşimi tarafından icra edilmektedir. Türkiye tarımının yapısı üzerinde de ürün bileşiminin belirleyici etkilerinin, çok daha güçlü ve anlamlı ortaya çıkmaktadır.

VIII

Ele alınan değişkenler arasında tesbit edilen nicel bağıntıların, ekonomik gelişme sorununa ilişkin olarak düşündürdükleri nelerdir?

Soyut bir düzeyde, tarımın ekonomik gelişmeye *reel* anlamda katkısının iki farklı biçimde gerçekleşebileceği söylenebilir: Birincisi, tarım kesiminin millî ekonomiye sunduğu *ürün fazlasına* yönelmek ve bu fazlayı sürekli olarak artıran politikalar izlemek; ikincisi ise, tarımın, tarım dışı kesimlere sunabileceği mevcut *emek fazlasına* yönelmek; yoksa, bu anlamda bir fazlayı yaratmak ve bunu tarım-dışına «pompalayacak» mekanizmaları kurmak. Bu «reel» katkıların parasal görüntüleri olabilir; örneğin, tarımsal vergileme, ürün fazlasına el koymanın bir formülüdür. Ancak, meseleyi reel kategoriler açısından incelemek, amacımız bakımından daha anlamlıdır.

Esas olarak ürün fazlasına yönelmiş bir iktisat politikası, «fazla»ya el koymada kullanacağı aletlerin yanısıra (vergileme, iç ticaret hadlerini etkileyen fiyat politikaları ve mübadele mekanizmaları gibi); çiftçi nüfusun

hayat standardı üzerine baskı yapmayı göze alamıyorsa, esas olarak *toprak verimliliğini* ve dolayısıyla *toplam* tarımsal hasılayı artıracak yatırım türleri ve teşvik tedbirlerine muhtaçtır.

Buna karşılık, esas olarak emek fazlasına yönelmiş bir politika, tarımda atıl emek depoları yaratacak veya mülksüzleşmeyi hızlandıracak sosyo-ekonomik dönüşümleri destekleyecektir. Bu dönüşümleri hızlandıracak ekonomik tedbirlerin başında, tarım kesiminde *emek verimliliğini*, dolayısıyla *per capita* tarımsal hasılayı artıracak yatırımlara, teşvik unsurlarına ve ürün türlerine öncelik vermek gelecektir. Daha az tarımsal faal nüfusla, değişmeyen bir tarımsal hasıla düzeyi, bu ikinci yolun basit ve aşırı bir varyantıdır. Bu yolun başarı şartı, *per capita* hasılda meydana gelen artışın tarım kesiminde kalmasına imkân vermemek olacaktır. Tarım dışına yöneltilen emek fazlasıyla birlikte, emek verimliliğindeki artıştan doğan farkata mamen veya kısmen el koyacak mekanizmalar kurmak gerekir. Böylece, bu ikinci yol, tarım kesimini terkeden emek fazlasının, (transfer maliyetleriyle birlikte) asgarî kendi ücret fonunu da götürmesi halinde anlamlı olacaktır.

Bir *sanayileşme* stratejisi izlenecekse, birinci yol seçildiğinde, tarım dışına aktarılan ürün fazlasını, ihracat yoluyla sermaye mallarına dönüştürmek mümkündür; ancak, bu taktirde, yeni fabrikalar kurmada ve çalıştırmada gerekli insangücü akımını *ayrıca* ve sürekli olarak bulmak gerekir. İkinci yolda ise, sanayileşmede kullanılacak insangücü kendi ücret fonu ile birlikte hazırlanmıştır; ancak, sınaî tesislerin kurulmasını mümkün kılacak sermaye mallarını sağlayan bir çözümü *ayrıca* bulmak gerekir. Her iki halde de gerekli olacak bu *ayrı* çözümler ya *tarım dışında* gerçekleşecek emek veya ürün fazlalarında bulunacak; ya da tarım kesimine iki yoldan hiçbirini saf ve soyut biçimiyle uygulamak mümkün olmayacaktır: Birinci yolda, tarım dışına bir miktar da emek «ihraç» eden mekanizmalara; ikinci yolda ise, tarım dışına yollanan emek fazlasına refakat eden ücret fonunu aşan (ve tabir caizse «sermaye fonu» diyebileceğimiz) bir ürün fazlasının yaratılmasına da ihtiyaç duyulacak. İki «saf» modeli tamamlayan bu ilâve politika unsurları uygulanmazsa veya çok sınırlı kalırsa; her model kendi mantikî sınırları içerisinde işleyecektir.

Bu «sınırlar», birinci modele millî ekonomiyi uluslararası ihtisaslaşmaya dönük bir gelişme çizgisine doğru itecektir. Ülke, esas olarak tarımsal ürün fazlasını ihraç eden ve tarımsal girdilerle sınaî tüketim malları ithal eden bir ekonomik yapıya yönelecektir. İkinci modelde ise, aynı sınırlar kronik işsizlik içeren duragan bir ekonomi ile cebraî ve yarı-otarşik bir

sanayileşme temposu arasında çizilmiştir. Cebri bir sanayileşme, sürecin başladığı anda emek fazlasını teçhiz edecek ilk üretim mallarını sağlayan sıçrama yapıldıktan sonra (ve yapılabilirse), tarım kesimince «ihraç» edilen insangücünü esas olarak üretim malları üreten sanayinin kuruluşunda ve sürekli olarak genişlemesinde istihdam ederek gerçekleşir. Yan unsurlarla desteklenmediği sürece, yani saf biçimleriyle, birinci modelin uluslararası ihtisaslaşmaya dayanan temkinli; ikinci modelin ise (durangan modeli geçerli bir çözüm kabul etmezsek) cebri bir sanayileşmeye dayanan dengesiz gelişme süreçlerini temsil ettikleri söylenebilir.

Gerçek gelişme politikaları, bu iki saf modelin çeşitli dozlardaki bileşimlerinden oluşur. Ancak, çeşitli problemlerin ve alternatiflerin berrakça sunulması için iki modelin saf biçimlerinin kavranmasında yarar vardır.

Bu iki modelden her biri farklı bir tarımsal yapıya tekabül eder. Birinci yol, genellikle *entansif* diye nitelendiren bir tarımsal yapıyı beraberinde getirir: Toprak/emek oranı düşme eğilimi gösterir; sunî gübre, sulama, ilaçlama öncelik taşır; tarımsal üretim, bu türden girdilerin yoğun emekle toprağa uygulanmasına dayanır. İkinci yol ise, yüksek bir toprak/emek oranı yaratacaktır; traktör, biçer döğür v.b. kullanımın dayanan makinalaşmış ve genellikle *ekstansif* diye nitelendirilen bir tarımsal teknolojiye dayanır.

Türkiye tarımının 1960'lardaki görünüşü bu iki yapısal modelin yan yana mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Şu özellikle ki, yapısal farklılaşmada, henüz, tarımsal girdilerin niteliğine dayanan teknolojik unsurlardan ziyade ürün farklılaşması daha belirleyici görünmektedir. En katıksız biçimiyle bu iki yapısal varyant, ekstansif tarıma, büyük işletmelere, yüksek emek verimliliğine dayanan ve tahıl üretiminin nispî olarak da önde geldiği Konya - Ankara-Kayseri-Kırşehir-Urfa modeli ile (Harita 3,4,5'i karşılaştırın); entansif tarıma, nispeten küçük işletmelere, yüksek toprak verimliliğine dayanan ve bağ, bahçe, meyve ve bazı sınaî bitkiler üretiminin önem taşıdığı Ege-Doğu Karadeniz modeli olarak (Harita 3,4,6'yı karşılaştırın) gösterilebilir. Bu ikinci model içinde de iki talî varyant vardır: Ege bölgesinde, nispeten büyük işletmeler içinde tezahür eden ve beraberinde yüksek bir toprak temerküzü ile mülksüzleşme olgusunu getiren kapitalist üretim ilişkileri, çok kalabalık bir küçük üreticiler kitlesi ile yanyana yaşamakta; ortalama toprak/emek oranları küçük üreticilerin çokluğu yüzünden düşmektedir. Doğu Karadeniz ise her bakımdan yaygın bir küçük mülkiyet, küçük işletme ve hafif temerküz bölgesidir.

Bu yapısal modellerden Ege-Doğu Karadeniz tipinin yukarıda ana özelliklerini açıkladığımız birinci gelişme modeline daha açık olduğu söylenebilir. Ne var ki, bu tarımsal yapının Ege varyantında gelişen kapitalist ilişkiler, saf birinci gelişme modelinde iktisadî bir fonksiyonu olmayan geniş bir mülksüzleşme yaratmaktadır. Konya-Ankara v.s. modeli ise, ikinci gelişme modeline açık bir tarımsal yapıyı temsil etmektedir. Bu paralellikten hareketle, Türkiye için «seçilecek» bir yapısal modelin, tekabül ettiği gelişme stratejisinin bir aleti olarak kullanılabileceği söylenebilir mi?

Bu, bir hayli şüpheli bir ihtimaldir. Zira yapısal modellerin, ülkemizde, ürün bileşimi ile yakın bağıntısı olduğu anlaşılmaktadır ve yapı değişikliklerinin üretim hacminde büyük gerilemelere sebep olmaması isteniyorsa, yeni tarımsal yapıların en etkin olduğu yeni ürün bileşimlerine «zayıatsız» bir biçimde geçebilmek gerekir. Yakın gelecek için düşünülebilir teknolojik gelişme hızları içinde, böyle bir intibak sürecinin, «zayıatsız» gerçekleşebileceği pek düşünülemez. Zira, geleneksel teknolojinin ve tabii şartların sınırları içerisinde, uzun bir gelişme süreci, Türkiye'nin çeşitli bölgeleri içinde, çeşitli ürün bileşimlerine uyan tarımsal yapılar yaratmıştır. Teknolojik gelişmenin çok ağır olduğu bir çerçevede; coğrafya, tabiat ve bunlara bağlı ürün bileşimleri salt teknolojik belirleyicilerin yerine tarımsal yapıyı biçimlendiren ana etkenler olarak belirlemişlerdir. Mevcut tarım yapısı, böylece, bu temel değişkenlere ve bunların içinde en ziyade insan yapısı olan ürün bileşimine de uyan bir «elbise» olmuştur. Ancak olağanüstü bir teknolojik gelişme temposu gerçekleşebilirse, bu tempoyla biçimlenen beden (ürün bileşimi), önceden dikilecek elbiseye (tarım yapısına) «zayıatsız» intibak edebilecektir. Bunu da yakın gelecek için muhtemel görmemekteyiz.

Bu sorunlara ışık tutabilecek bir örnek olarak toprak reformunu ele alalım. Toprak reformuna salt «ekonomistçe», «teknokratik» bir tavırla yaklaşırsak; büyük işletmeleri parçalayarak toprak/emek oranını düşüren bir reformun, yukarıdaki birinci gelişme modelinin bir «aleti» olarak kullanılması düşünülebilir. Genel olarak önerilen varyantları ile temerküz oranları değil, toprağın niteliğine ve tarımın sulu olup olmayışına göre kademelendirilmiş azamî işletme büyüklükleri kriteri üzerine inşa edilecek bir reformun, ana çizgileriyle³¹ tahıl bölgelerinde işletmeleri parçalayarak buralarda entansif tarım şartları yaratacağı söylenebilir. Tahıl üretiminde

³¹ Ege bölgesinde, kapitalist çiftliklerle mülksüz köylü kitleleri arasında siyasî tercihe dayalı bir çözümün getireceği sorunları ihmal ediyoruz.

entansif tekniklerin toprak verimini düşürebileceğine dair belirtilerin varolduğuna işaret etmiştik. Bu belirtiler doğru ise, reformun iktisadî fonksiyonunu gerçekleştirme şartı, entansif tarımın yüksek verim sağladığı ürün türlerini tahıl bölgelerine yerleştirmek olacaktır.³² Ürünler arası ikamenin makul çözümler sayılabilecek sınırları ise, 1970'lerin Türkiye'sinde de, herhalde geniş ölçüde tabiat şartları tarafından çizilmeye devam edecektir.

Bu varsayımlar altında, toprak reformunun, toprak verimliliğini azamîleştirmeye yönelmiş birinci gelişme modelinin başarılı bir aleti olabilmesi için, (a) tahıl bölgelerinde küçük işletmelerin verimli olduğu ürün türlerine geçişin, kısa dönemde telâfisi imkânsız (ve toprak verimliliği kriterine göre ölçülen) kaynak israflarına sebep olmaması ve bu, mevcut bilgilerin de telkin ettiği gibi, mümkün değilse; (b) sadece entansif tarımın uygulandığı bölgelerde optimal işletme büyüklüklerine yönelecek bir uygulamayla sınırlanması gerekir.

Ancak, bilindiği gibi, toprak reformuna «teknokratik» bir tavırla yaklaşmak verimsiz ve sığ bir bakış açısıdır. Toprak reformu büyük politik ve toplumsal dönüşümlerin bir yansıması ve icra aleti de olabilir. Böylesine büyük dönüşümlerin serbest bırakacağı güçlerin ekonomiye ve genel olarak topluma getireceği dinamizmin katkıları, «ekonomistçe» veya «teknokratik» bir yaklaşımın fayda-maliyet hesaplarını alt-üst edecektir. Ne var ki, toprak reformu üzerindeki tavır alışların başlıca miyarı olması gereken bu temel gerçekle ilgili sorunları bu çalışmanın sınırları dışında tutmak zorundayız.

³² Tarımsal ürün fazlasının somut olarak hangi ürünlerden oluştuğu, şüphesiz ki önemsiz bir mesele değildir. Ancak, buradaki soyutlama düzeyinde, dış piyasalardaki fiyat ve sürüm sorunlarını ihmal ediyoruz ve «entansif» tekniklerle üretilen ürünler ihraç ederek, köylü nüfusun beslenmesi için dahi tahıl ithal etmenin, mümkün olsa bile, ne derecede istenir bir çözüm olduğunu tartışmıyoruz.

(SUMMARY)

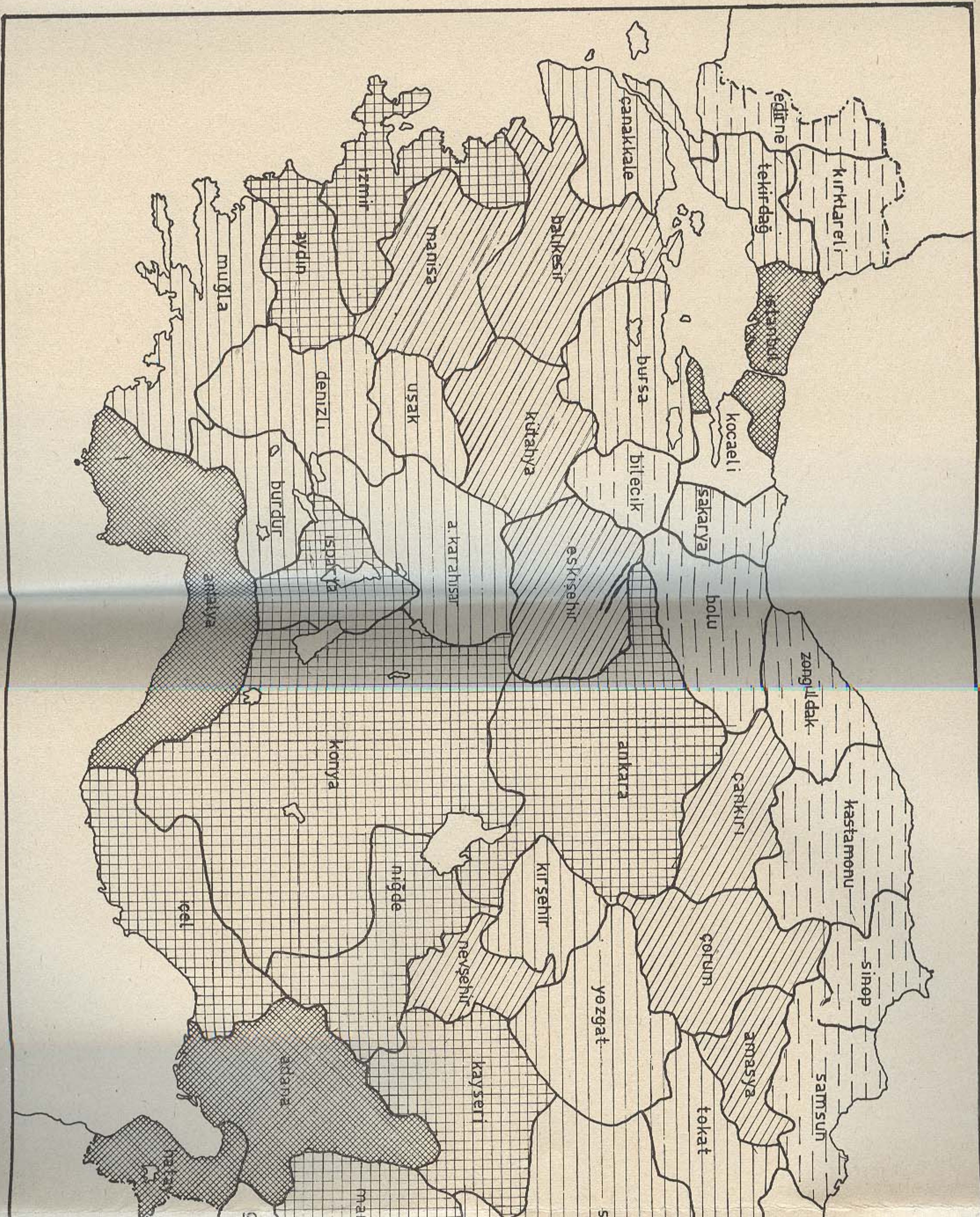
«Some Observations on the Structure of Turkish Agriculture during the 1960s»

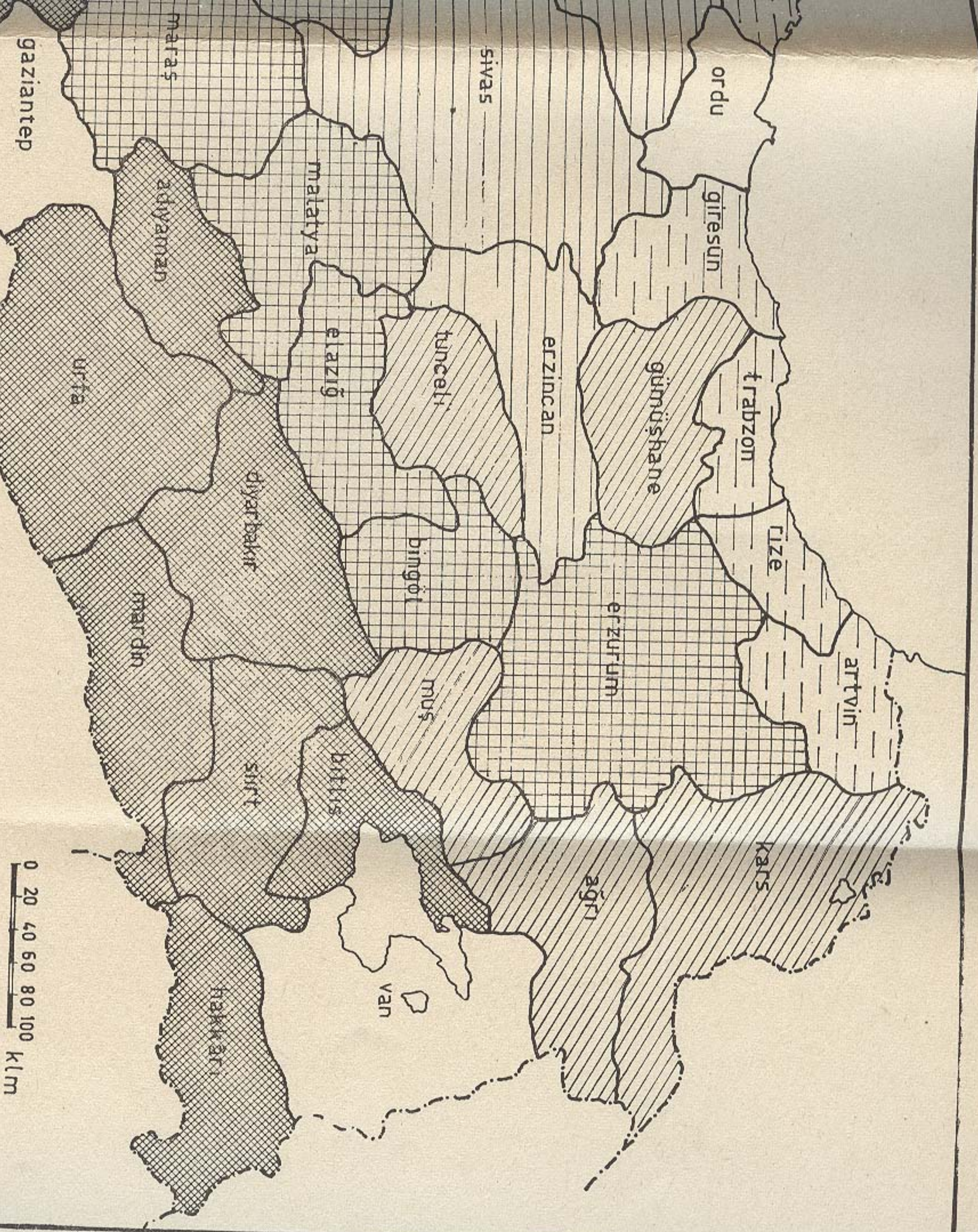
The study, based mainly upon the findings of the 1963 and 1970 Agricultural Censuses, as well as other data including the Village Inventories of 1962-1969, aims at a systematical description and analysis of Turkish agricultural structure during the 1960s.

A comparison of the results of the 1963 and 1970 Agricultural Censuses is undertaken in the first section. The concentration of landholdings as measured by the Gini Concentration Ratio, seems to have increased in 1970 compared with 1963. The reliability of the data on the distribution of landholdings is discussed, since the both Census results seem to be handicapped by the serious problem of underreporting of landholdings.

In the second section, data on land tenure are evaluated and analysed. Shares of owner-cultivators, tenants and share-croppers in agricultural households and in cultivated area are investigated and the distribution of each category of land tenure between various sizes of landholdings is established. The problem of absentee land-ownership, based on the data of Village Inventories, is also briefly investigated.

In the third section, by utilizing the data on the province level, an attempt is made towards a quantitative analysis of the economic and technological variables, considered either as elements of agricultural structure, or as the independent variables determining that structure. The findings are evaluated from the standpoint of economic policy considerations. Implications of the results for major variants of development strategy and problems of land-reform within the context of agricultural structure and alternative strategies are briefly analyzed.

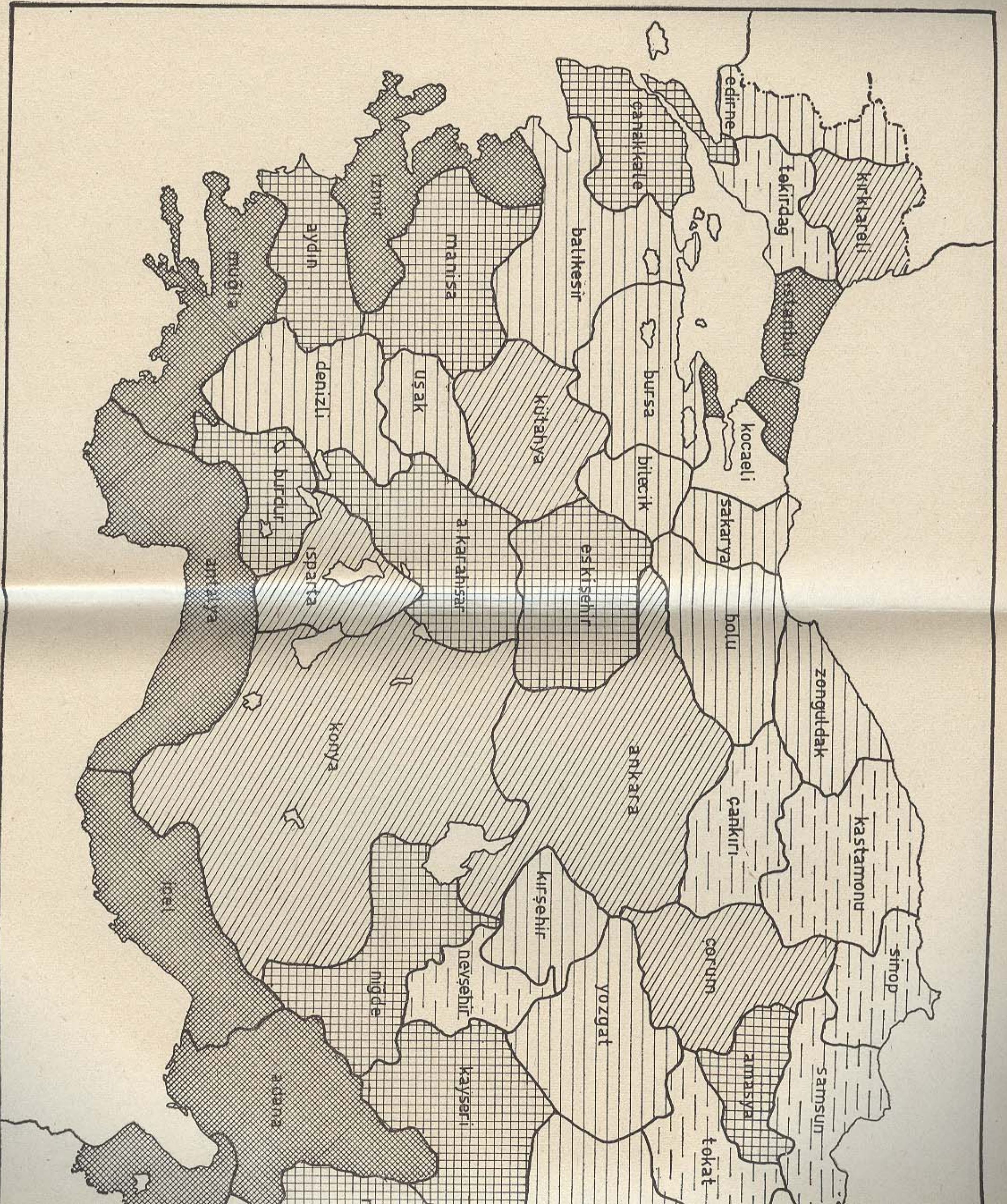

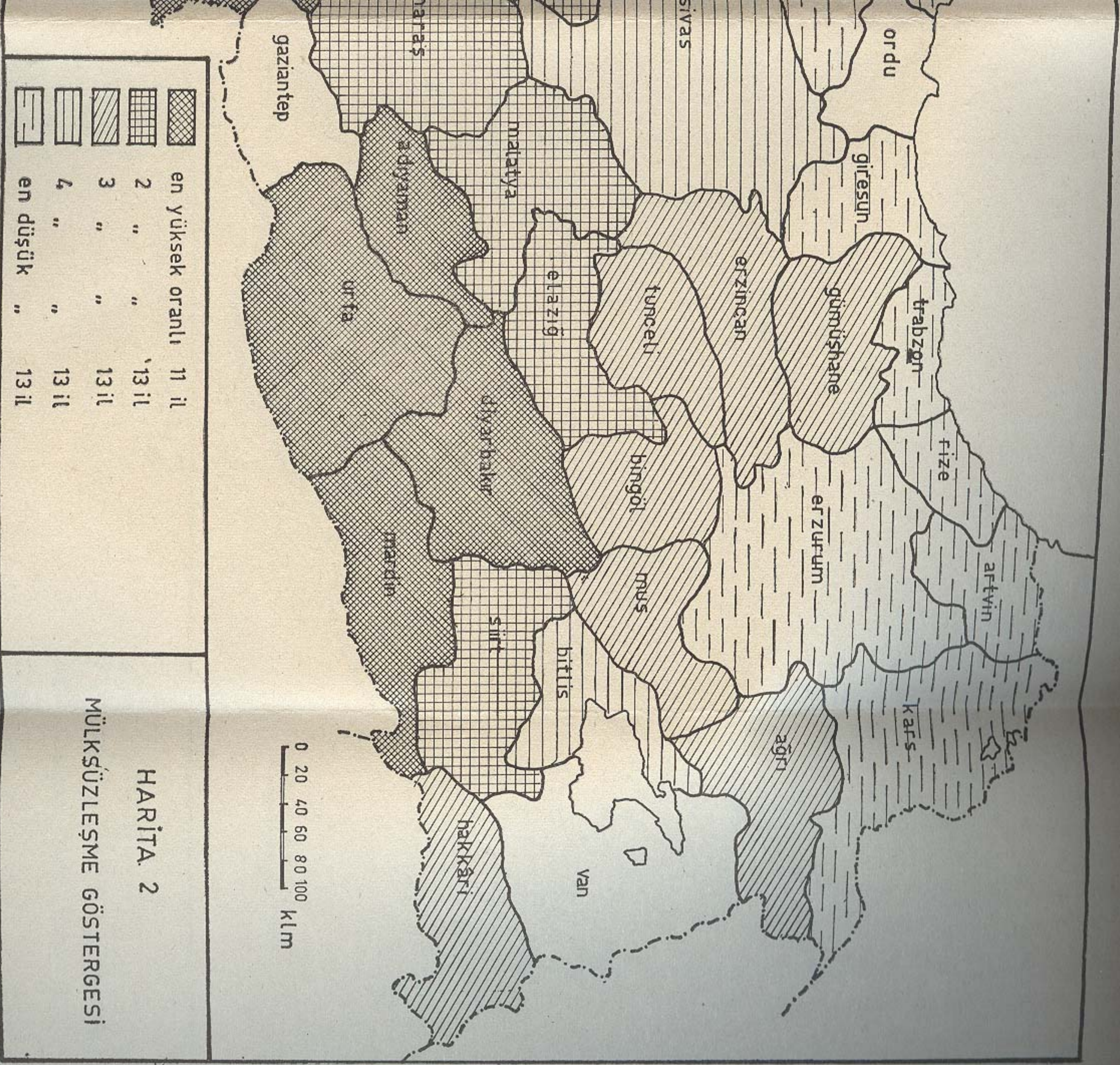

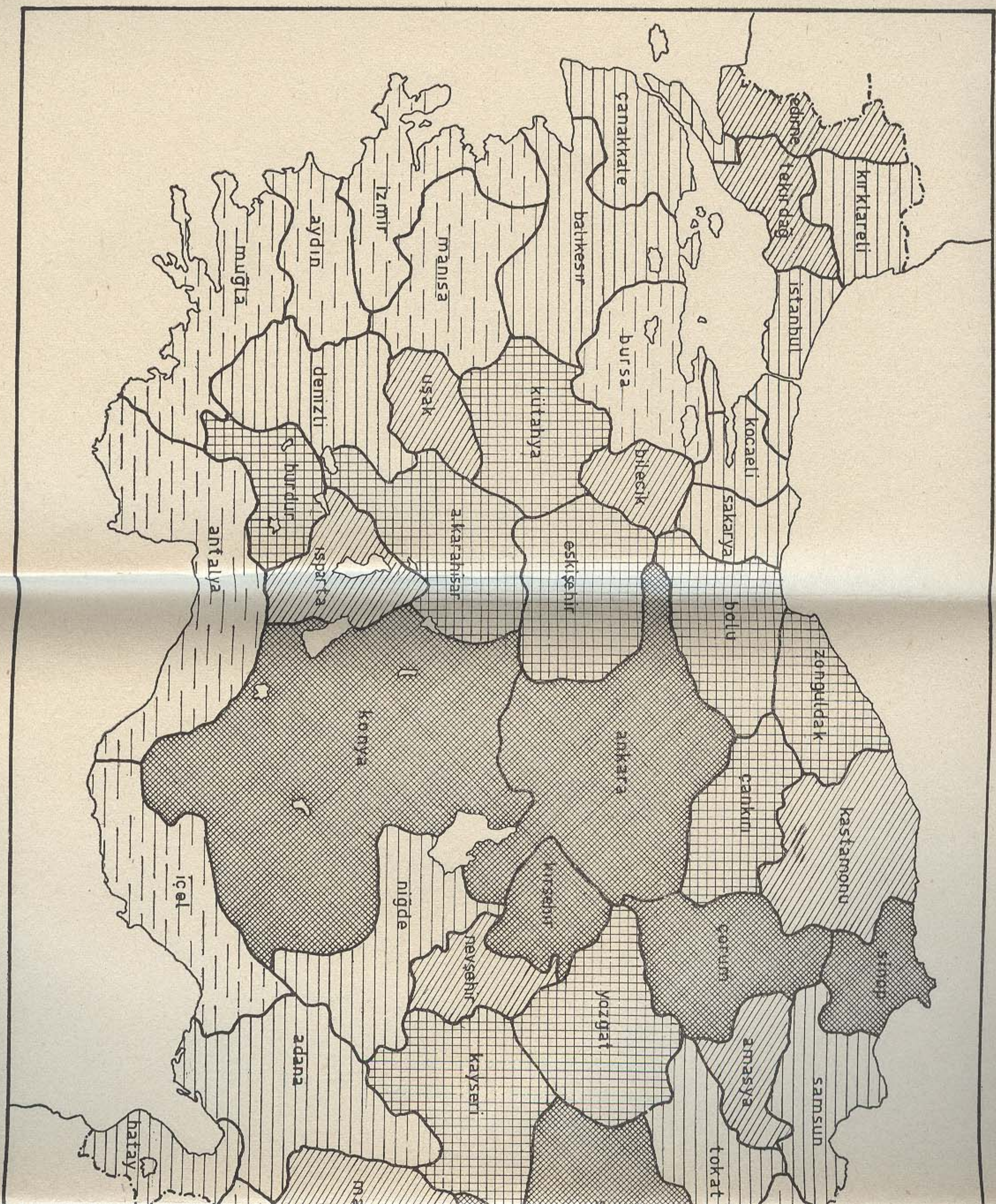
0 20 40 60 80 100 klm

	en yüksek temerküz gösteren	11 il
	bunları izleyen	13 il
	"	13 il
	"	13 il
	en hafif temerküz gösteren	13 il

HARİTA 1
TOPRAK TEMERKÜZÜ

kırklareli

edirne

tekirdağ

istanbul

çanakkale

balıkesir

bursa

kocaeli

sakarya

bilecik

kütahya

manisa

izmir

aydın

muğla

denizli

uşak

burdur

antalya

isparta

akkarahisar

eskişehir

bolu

zonguldak

çankırı

kastamonu

konya

ankara

ıçel

niğde

nevşehir

kırşehir

gümüşhane

samsun

adana

kayseri

yozgat

amasya

samsun

tokat

hatay

mersin

gaziantep

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

muş

ağrı

erzurum

trabzon

giresun

amasya

tokat

samsun

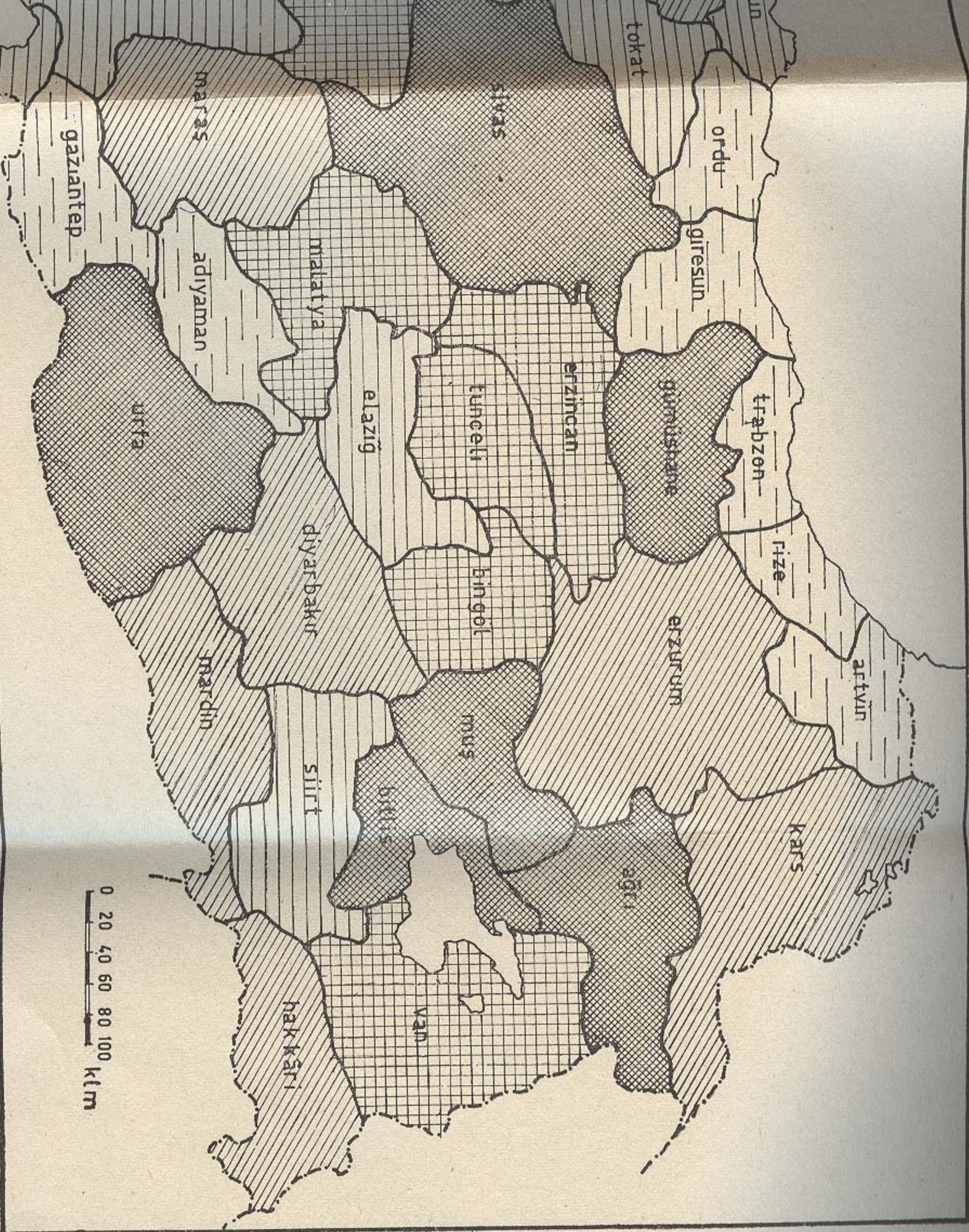
şanlıurfa

diyarbakır

van

bitlis

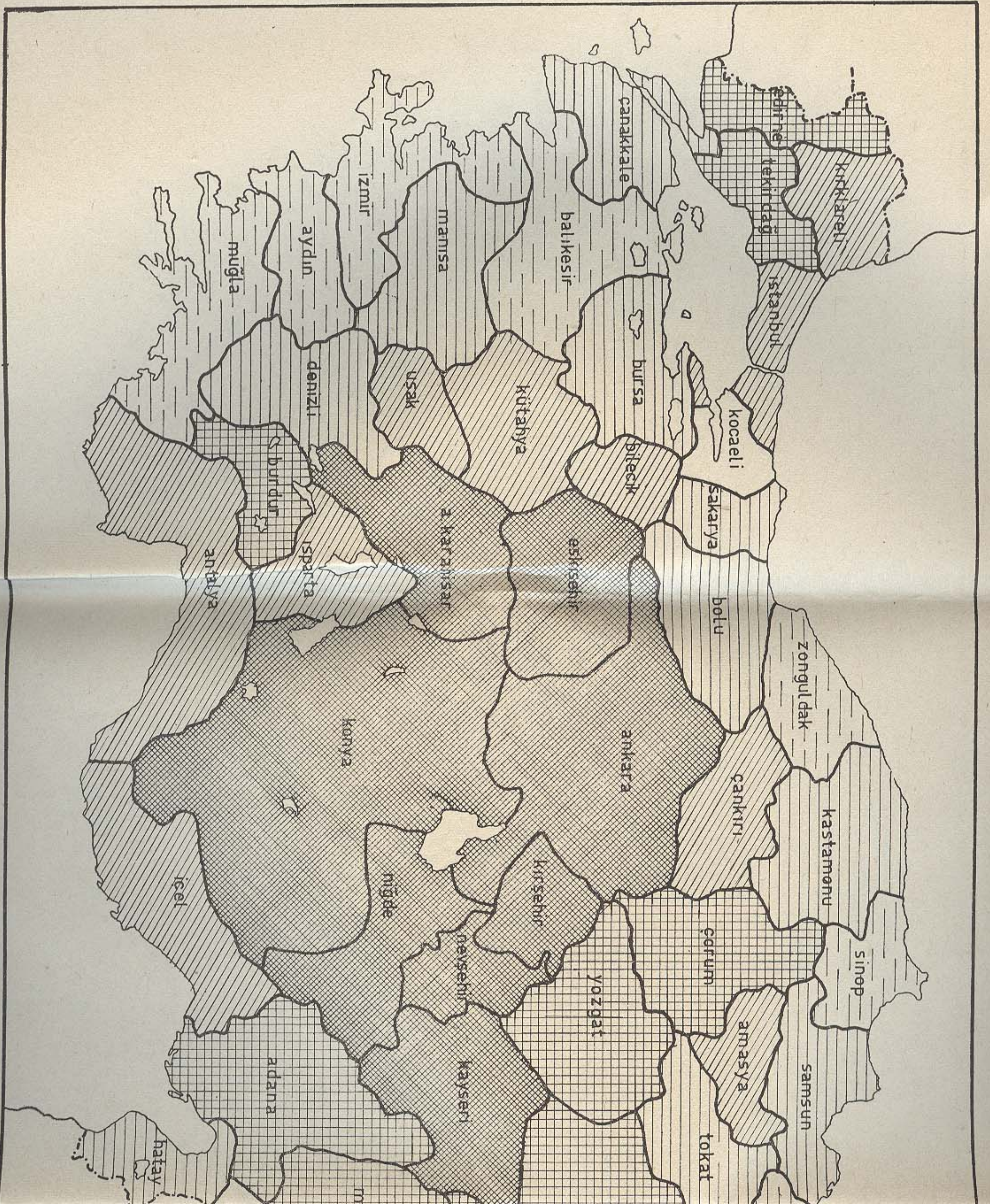
muş

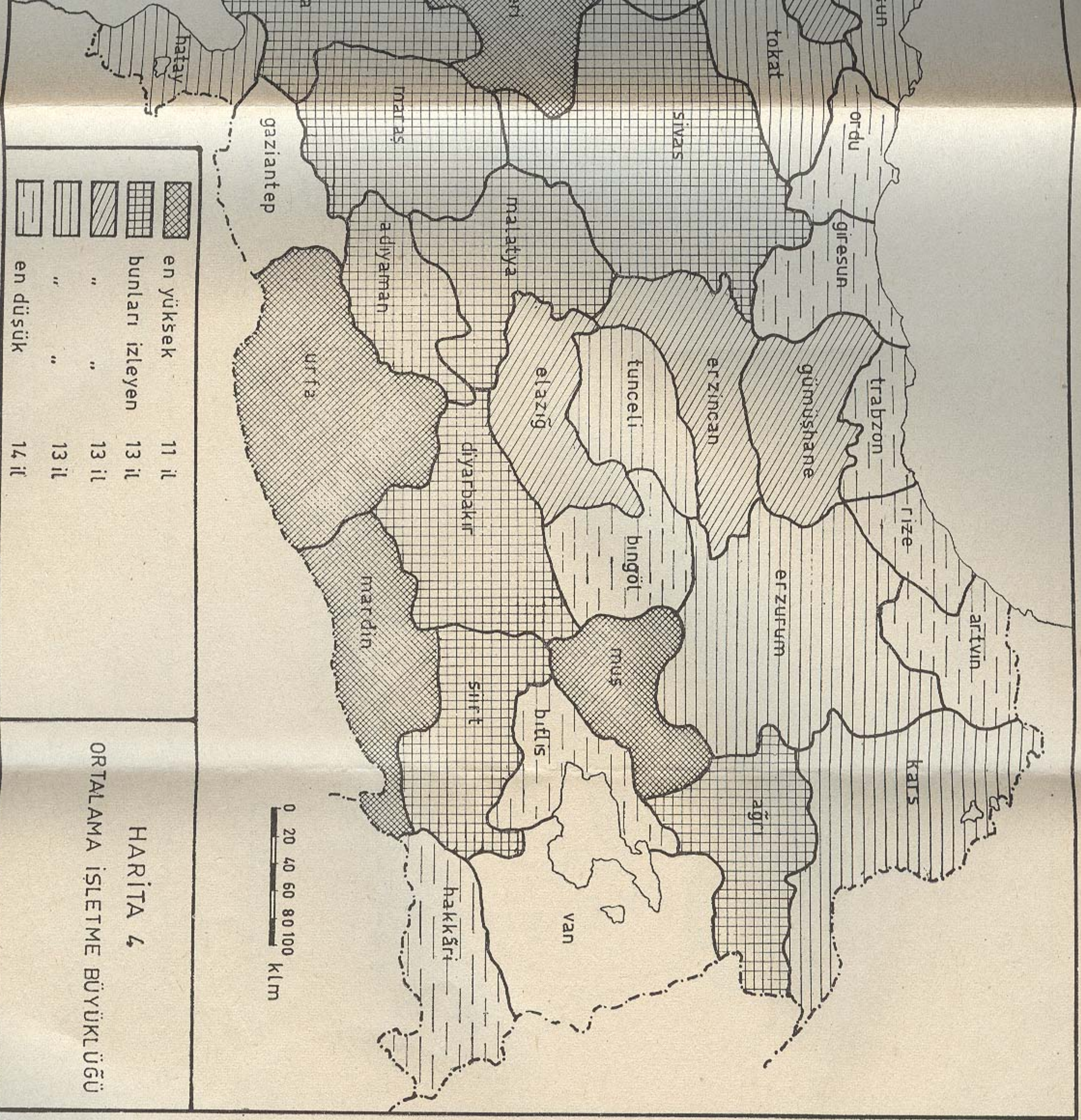

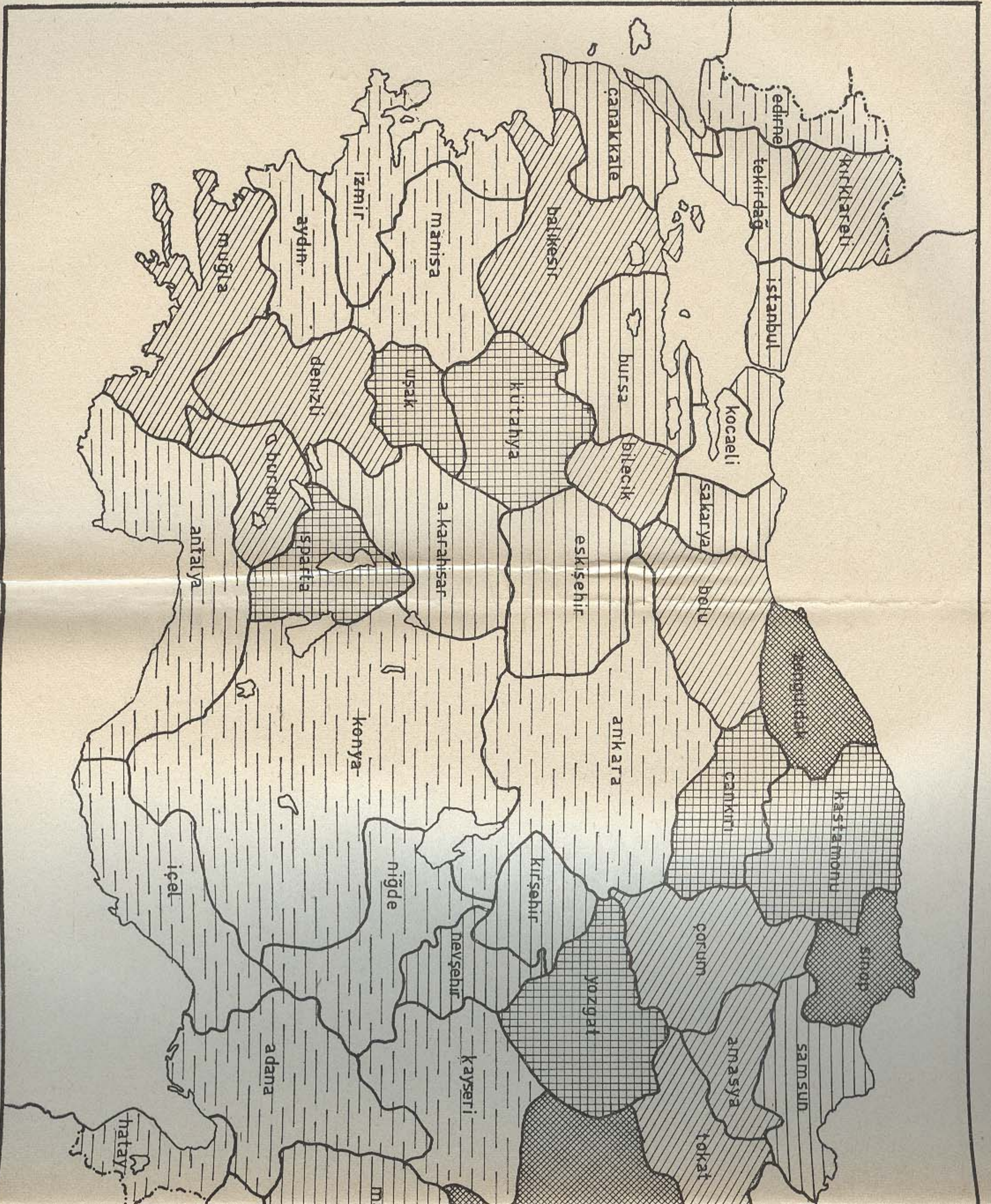
	en yüksek oranlı	11 il
	2	14 il
	3	14 il
	4	14 il
	5	14 il

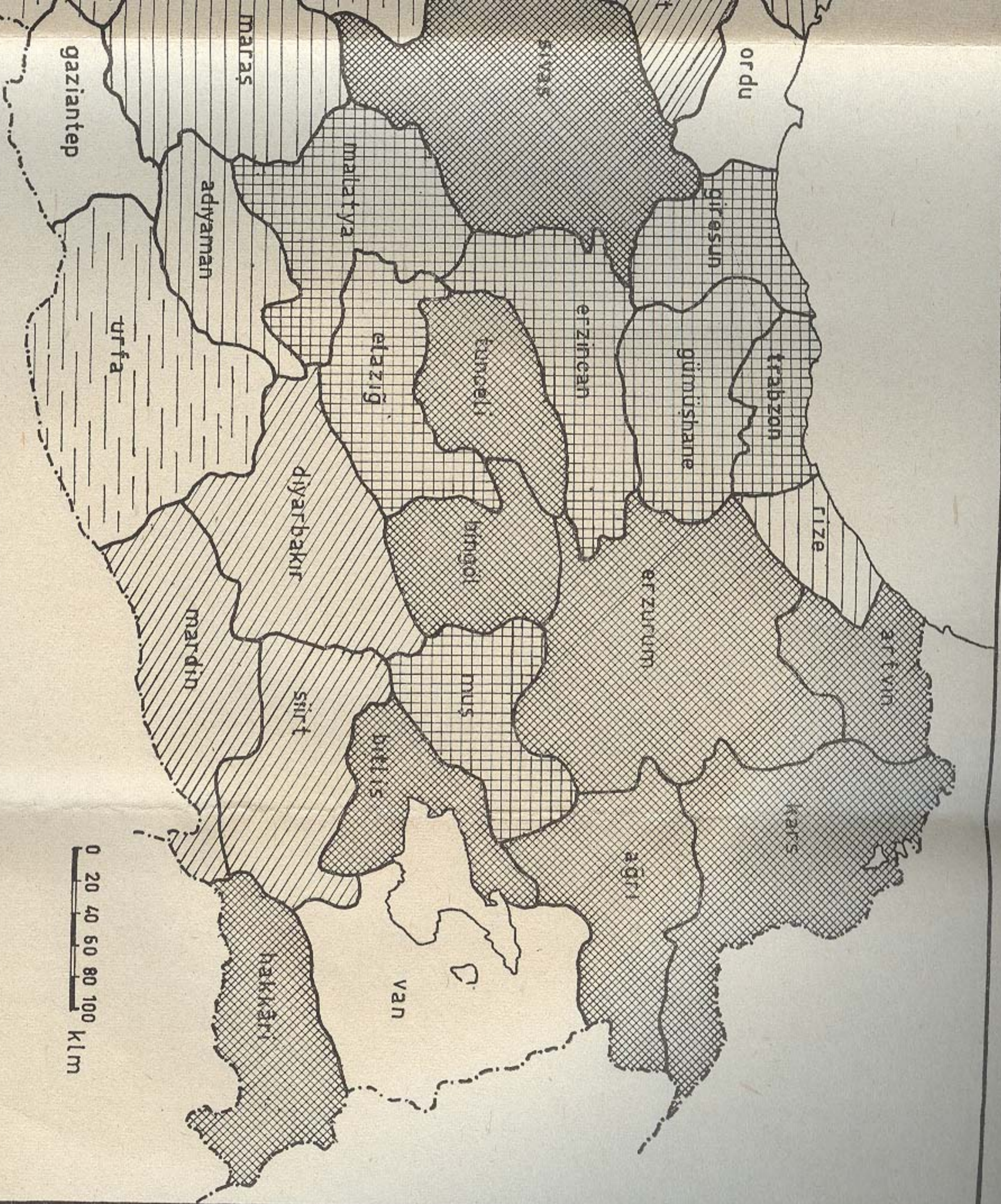
0 20 40 60 80 100 km

HARİTA 3
G.S. BİTKİSEL ÜRETİM DEĞERİ İÇİN-
DE TAHLILIN PAYI (1968-1970)

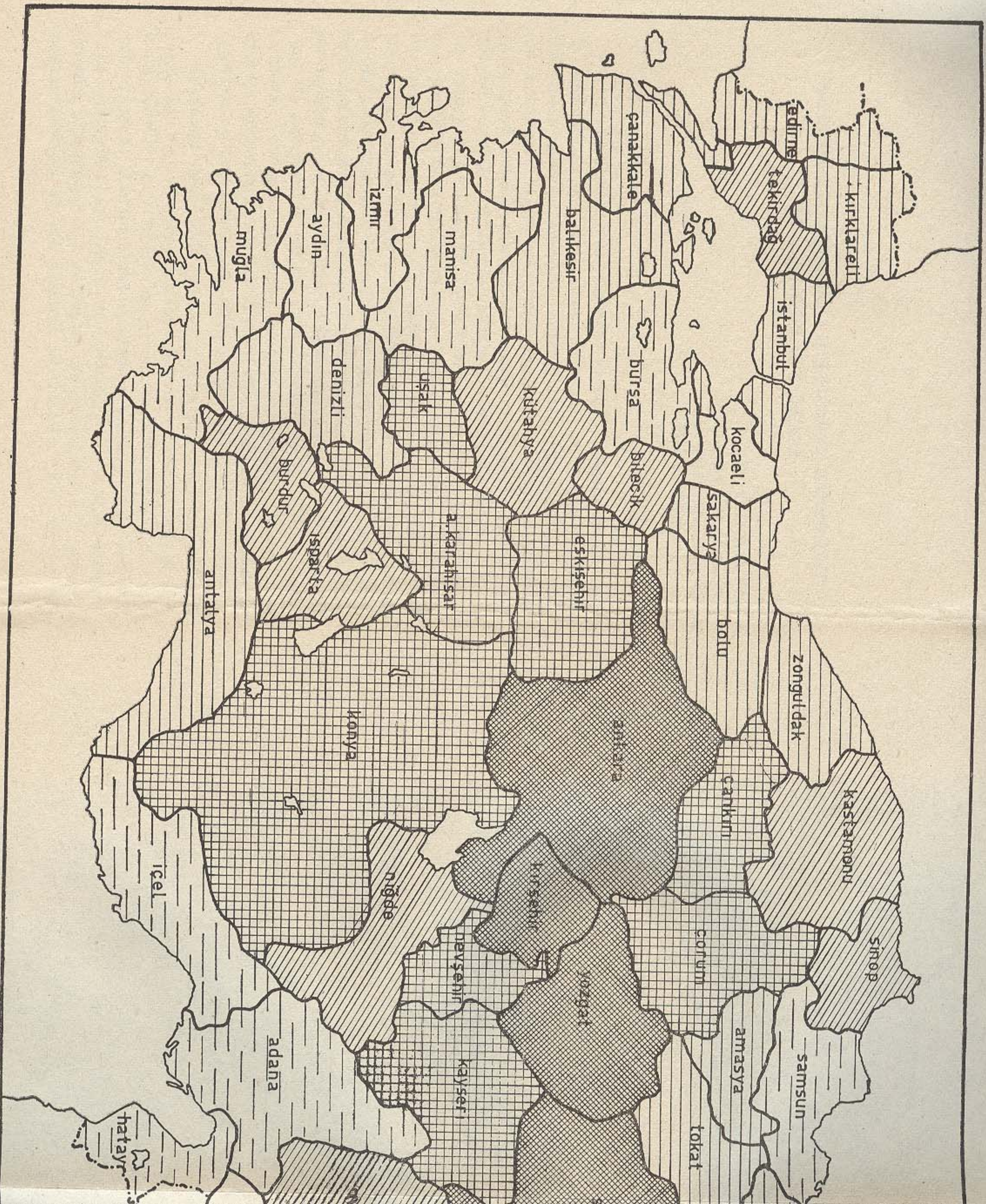

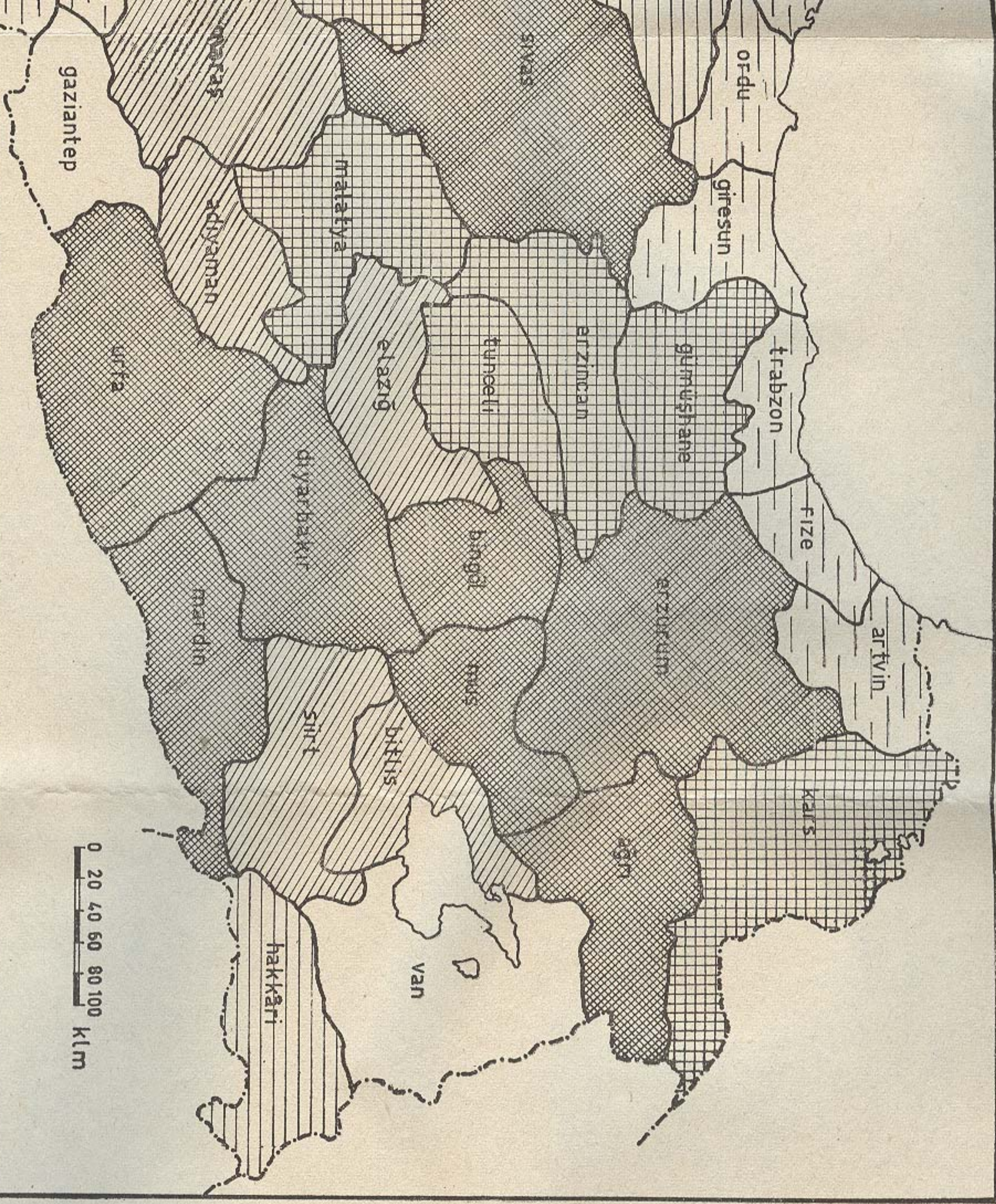

0 20 40 60 80 100 klm

HARITA 5
EMEK VERİMLİLİĞİ

	en düşük	11 il
	bunları izleyen	13 il
	" "	13 il
	" "	13 il
	en yüksek	13 il

0 20 40 60 80 100 klm

	en düşük	11 il
	bunları izleyen	13 il
	"	13 il
	"	13 il
	"	13 il
	en yüksek	14 il

HARİTA 6
TOPRAK VERİMLİLİĞİ